Szentmártoni Mihály

A SZEMÉLYI ÉRETTSÉG FELÉ

tkk
teológiai kis-könyvtár

TEOLÓGIAI KISKÖNYVTÁR IV/2b
Szentmártoni Mihály: A személyi érettség felé

TEOLÓGIAI KISKÖNYVTÁR

Szerkesztőbizottság:

Alszeghy Zoltán (Róma) — Nagy Ferenc (Róma) — Szabó Ferenc (Róma) — Weissmahr Béla (München)

Munkatársak:

Adriányi Gábor (Bonn) — Alszeghy Zoltán (Róma) — András Imre (Bécs) — Babos István (New York) — Balás Dávid (Dallas) — Békés Gellért (Róma) — Békési István (Toronto) — Benkő Antal (Klagenfurt) — Farkasfalvy Dénes (Dallas) — Gajáry Aladár (Chur) — Gánóczy Sándor (Würzburg) — Hardy Gilbert (Dallas) — Henkey Károly (Montréal) — Horváth Tibor (Toronto) — Juhász László (Buffalo) — Kereszty Rókus (Dallas) — Mehrle Tamás (Fribourg) — Mihályi Gilbert (Chicago) — Nagy Ferenc (Róma) — Nemeshegyi Péter (Tokió) — Nemesszeghy Ervin (London) — Őrsy László (Washington) — Őry Miklós (Klagenfurt) — Somfai Béla (Toronto) — Szabó Ferenc (Róma) — Szentmártoni Mihály (Zágráb) — Varga Andor (New York) — Vass György (Innsbruck) — Veszelovszky Albin (Green Bay) — Weissmahr Béla (München)

SZENTMÁRTONI MIHÁLY

A személyi érettség felé

Róma 1978

A Teológiai Kiskönyvtár munkatársai különböző teológiai irányokhoz tartoznak; mindegyik saját módszerét követi, és saját nézeteit fejti ki. A szerkesztőbizottság nem törekszik arra, hogy a közös hit egységével megférő többféleséget elsimítsa, hiszen éppen az eltérő szemléletmódok egymást kiegészítő harmóniája adja meg a mai katolikus hittudomány hű képét.

Tipografia Dario Detti - Via G. Savonarola, 1 - I - 00195 Roma

BEVEZETÉS

A francia enciklopedisták napjaitól kezdve tart a világ intenzív « nagykorúsítása ». Filozófusok és pszichológusok, teológusok és politikusok, nevelők és szónokok hirdetik, hogy századunk végre az érett, nagykorú, önmagát tudatosan megalkotó és beteljesítő ember kora. A keresztények nem maradtak és nem maradhattak ki ebből a nagykorúsítási folyamatból, mert jóllehet az Isten országa nem e világból való, a hivők ebben a világban élnek, itt élik meg koruk és nemzedékük felfelé ívelését és bukását, osztják sikereit és szorongásait, reményeit és problémáit. A « nagykorú keresztény » fogalmával a II. vatikáni zsinat óta gyakran találkozunk. A zsinat több helyen beszél a hivők személyi érettségéről, kiáll az önálló, nagykorú lelkiismeret mellett. Röviden: a keresztény nagykorúság fogalma belépett a keresztény tudatba, és azóta is nagy népszerűségnek örvend. Közben, sajnos, igen gyakran csak homályos vagy semmi sejtelmünk sincs arról, mit is jelent valójában a személyi érettség.

Szigorúan tudományos megfigyelések mintha nem igazolnák a világ « nagykorúságát ». Újabb adatok szerint a modern, előrehaladott, űrbe repülő és elektromos agyat kigondoló nyugati civilizáció embereinek több mint kétharmada érzelmileg kiegyensúlyozatlan, erköl̈csileg gyerekes, vallásilag primitív. Úgy látszik, a személyi érettség még soha nem volt annyira fájó, lesújtó és időszerű probléma, mint napjainkban.

Valóban, mit jelent a személyi érettség? Sajnos, nem könnyű megrajzolni a lélektani nagykorúság mibenlétét. Az érettség ugyanis nem állapot, hanem folyamat, nyílt-

ság a minden téren történő növekedés felé. Tanulmányunkban ezt a folyamatot szeretnénk különböző szempontokból megvilágítani, nevezetesen külön-külön fejezetben foglalkozunk majd az érzelmi, a vallási és az erkölcsi érettség problémáival. Szemünk előtt, jóllehet a mai pszichológia megfigyeléseire támaszkodunk, a keresztény embert tartjuk, és megpróbálunk nevet adni nagykorúságának.

Az itt közölt szöveg népszerűsített formában két előadássorozat volt a Vatikáni Rádió magyar műsorában. Az egészet átdolgoztam, kiegészítettem a TKK részére.

ELSŐ FEJEZET
ÉRZELMI ÉRETTSÉG

AZ ÉRZELMI ÉRETTSÉG ALAPJAI

Az érzelem fenomenológiája

Mi az érzelem, hogyan lehetne elemeire bontani egy érzelmi megnyilvánulást? — Minden érzelemnek van kiváltóoka, amely megindítja, és tárgya, amelyre irányul. A kiváltóok lehet egy személy, egy tárgy, egy sikertelen vizsga, egy kitüntetés; minden, ami beletartozik az emberi életbe. Érzelemindító valóság lehet múlt esemény is, pl. egy emlék, sőt lehet jövőbe vetített remény, mint például egy találkozás elővételezése. Ahhoz azonban, hogy az adott objektum érzelmet váltson ki bennünk, szükséges, hogy *észleljük*, éspedig egészen különleges módon: úgy észlelem, mint valamit, amihez közöm van, valamit, ami engem érint. Viszonyban vagyok az adott objektummal.

Az észlelést rögtön egy tudatalatti, lényegében spontán *értékelés* kíséri. Ez az értékelés azonnali, nem akarati megmozdulás az emberben, és első megjelenésében kicsúszik az értelem ellenőrzése alól. Az értelmi, tudatos értékítélet csak másodlagos. Az emberben ugyanis megvan a képesség, hogy elhalassza reakcióját, amíg tudatosan nem alkot értékítéletet az adott helyzetről, hogy így megindokolja tettét, állásfoglalását. Az ember tehát elméletileg nem rabja, hanem ura érzelmeinek. Rabjává akkor válik, ha értelmének értékelési képességét nem veszi igénybe, hanem a spontán értékelésre hagyatkozik, és ezáltal kiszolgáltatja magát elsődleges, primitív érzelmi indu-

latainak, és csak ezek vezetik az életben. Korunk egyik tévhite, hogy érthetetlen módon azonosítja az emberi természetet a spontaneitás fogalmával. Legyünk természetesek, mondjuk, és azt tesszük, amihez kedvünk van, ami éppen vonz, amit kellemesnek találunk. Könnyen és gyakran elfelejtjük, hogy az ember lényegi meghatározása az, hogy racionális, értelmes lény. A megfontolt, tudatos, megindokolt cselekedet jellemzi az ember igazi természetét.

Az elsődleges, intuitív értékelés önmagában még nem érzelem. Képes azonban mozgásba hozni az emberben egy cselekvési készenlétet, amely különféle testi megnyilvánulások kíséretében érzelemként jelenik meg lelki világunkban. Vegyük példának a félelmet. Megijedünk egy furcsa kinézésű embertől (az érzelem tárgya), mert úgy sejtjük, hogy veszélyes (spontán, intuitív értékelés), ezért messze elkerüljük, vagy elfutunk előle (cselekvés). Mindez megtörténik anélkül, hogy lenne időnk gondolkodni. Az ember azonban megállhat egy pillanatra, és megfontolhatja, jogos-e félelme vagy nem, és e szerint cselekszik.

Az elsődleges értékelés csupán két kategóriában jelentkezik: jó — rossz, vonzó — visszataszító, kívánatos — nem kívánatos. Az érzelem legegyszerűbb meghatározásában ezért nem más, mint *megélt vonzalom a megsejtett jó felé, illetve távolodás a megsejtett rossztól* [1]. (A jó és rossz fogalmakat itt nem erkölcsi értékelésként használjuk.) A valóság ilyen kétpólusos felosztása a kora gyermekkorra vezethető vissza. Azt lehetne mondani, valamiképpen beletartozik az ember legmélyebb lélektani felépítésébe.

---

[1] Arnold, M. B., *Feelings and Emotions*. New York: Academic Press, 1970. 176. lap.

Az affektív memória közvetítő szerepe

Az újszülött csupán két kategóriában tapasztalja a valóságot: kellemes vagy kellemetlen testi állapotokat okozó emberek, tárgyak és helyzetek léteznek. A forró kályha megéget és fájdalmat okoz, tehát a jövőben kerülni kell. Ellenben az édesanya megjelenése azt jelenti, hogy az éhség kellemetlen állapota meg fog szűnni. Az orvos bácsi injekciós tűvel fájdalmat okoz, ezért jó lesz kerülni a fehér ruhába öltözött embereket. Ahhoz, hogy a gyermek a jövőben kerülni tudja a kellemetlen érzéseket, illetve keresni tudja a kellemes érzéseket kiváltó helyezeteket, emlékeznie kell valamiképpen az elmúlt eseményekre. Emlékezés nélkül ugyanis nincs elővételezés. Ezt a mélyen bennünk fekvő emlékezést *Magda Arnold* amerikai pszichológusnő elnevezte *affektív memóriának* [2]. Az érzelmi emlékezés tehát nem más, mint a múlt kellemes és kellemetlen tapasztalatainak azonnali felidézése, amikor ugyanaz vagy hasonló helyzet jelenik meg. Az általánosítás képessége miatt azonban a múlthoz valamiben is hasonlító jelen helyzetek, tárgyak és személyek észlelésébe, spontán értékelésébe belejátszik az affektív memória.

Az affektív memória óriási szerepe a felnőtt ember életében éppen az, hogy egy jelen, újonnan megjelent helyzetbe, tárgyba vagy személybe (az érzelem objektumába) belevisz gyermekkori, általánosan: múlt emlékeket. Ezáltal módosítja a jelen helyzetet, és ez a *megváltozott* valóság lesz érzelmünk megindítója. Ez érvényes a pozitív emlékekre éppúgy, mint a negatívokra. De mivel az érzelmi érettséget a negatív érzelmi emléktartal-

---

[2] Arnold, M. B. Human Emotion and Actions. In Mischel, T. (Ed.), *Human Action, Conceptual and Empirical Issues*. N. Y.: Academic Press, 1969, 173. old.

mak aknázzák alá, mi főleg ezekre fordítjuk majd figyelmünket. Minden olyan viselkedésbe, amelyet magunk sem értünk, valószínűleg belejátszott az affektív memória. Nélküle valójában lehetetlen lenne tájékozódnunk az életben. Az alkalmazkodás, a beilleszkedés és az életben való bizalom az érzelmi emlékezés következménye. Ez teszi lehetővé az emberekbe vetett bizalmat. A baj akkor kezdődik, mikor az affektív memória oly erősen színezi a jelent, hogy a viselkedés idétlenné válik, és képtelenek vagyunk uralkodni érzelmeinken.

Neurotikus és normális motiváció

Az affektív memória szerepének fontosságát az érzelmi érettség megvalósításában a *motiváció* szemszögéből is megvilágíthatjuk. A motiváció az élet mozgató ereje, a tettek és a viselkedés mögött rejlő « miért ». Vonjunk párhuzamot a neurotikus és a normális motiváció között. Hogy egy tett neurotikus-e vagy sem, az nem a tett jellegétől függ, hanem a motivációtól, a tettet kiváltó és mozgató erőktől. Nem a tett a neurotikus, hanem a motiváció: miért tettem meg valamit. A *neurotikus* motivációs rendszer vak, többé-kevésbé tudattalan, automatikus és az élet többi valóságától elszigetelt. A *normális* motiváció viszont hajlékony, többé-kevésbé tudatos és az életkornak megfelelő. A normális motiváció nem kötődik a gyermekkorhoz, hanem működésében önálló, autonóm.

G. W. Allport neves amerikai pszichológus felsorol néhány olyan lélektani beállítottságot, amelyek viszonylagos behatásától, uralmától függ a neurotikus és normális közötti különbség [3]. Menekülés a problémák elől, vissza-

[3] Vö. Allport, G. W., *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.

húzódás a képzelet világába: neurotikus mozgató erő. Viszont a konfrontáció, a szembenézés a problémákkal nehézségekkel, feladatokkal: önmagában olyan erő, amely megalapozza a normális viselkedést. Természetesen a mindennapi életben mindannyian kerülünk olyan helyzetbe, ahol kénytelenek vagyunk visszavonulni, megkerülni a problémát. De ez még nem jelenti azt, hogy neurotikus volt a döntés, vagy éppenséggel gyerekes (infantilis). Akkor neurotikus a motiváció, ha a menekülés és a visszavonulás az egyén állandó és domináns problémamegoldási eszköze.

A normális és neurotikus visszavonulás közötti különbséget egy mindennapi életből vett példával világíthatjuk meg. Széken hintázni talán mindannyian szoktunk, s tapasztalatból tudjuk, hogy hátradőlni csak egy bizonyos pontig lehet, ha meg akarjuk tartani az egyensúlyt. Mindaddig, amíg a kritikus ponton innen vagyunk, vissza lehet térni a kiinduló helyzetbe. De ha az ember nem vigyáz, és a szék megdől a kritikus egyensúlyponton túl, a szék egészen új helyzetbe kerül, ahonnan már nem kívánkozik vissza az előbbibe. Ez a különbség a normális és neurotikus menekülés között: a normális menekülés kikényszerített, ezért az egyén visszakívánkozik az előbbi állapotba; ellenben a neurotikus egészen megdőlt, és jól érzi magát ebben az állapotban.

A meddő elfojtás továbbá önmagában neurotikus erő, mert megalkuvást jelent olyan ellentétes adottságokkal, amelyek összeegyeztethetelenek tudatosan vállalt értékrendszerünkkel. Viszont az érett, normális elfojtásra az jellemző, hogy megalkuvás nélküli, ezért effektív, hatásos. A pszichológia itt visszatért a régi jó aszketikához: a kísértéssel való megalkuvás mindig belső megosztottság jele. — Allport még több ilyen egymással szembenálló motivációs erőt sorol, fel, mint pl. a romboló és fokozatosan építő beállítottság, a fékezetlen indulatosság és a

családások elviselési képessége. De a jelen pillanatban enynyi is elég, hogy megértsük az érzelmi kiegyensúlyozatlanság állapotát.

Anélkül, hogy az érzelmi éretlenséget azonosítanánk a neurotizmus bármelyik formájával (habár valószínűleg minden neurotikus állapot magába foglal bizonyos affektív problémákat), mindkettő lélektani felépítése egyforma törvényszerűséget követ. Végső elemzésben ugyanis minden érzelmi éretlenségben rátalálunk az illető múltjára, gyerekes értékeléseire és problémáira. Kissé túlozva ugyan de találóan úgy lehetne a legrövidebben jellemezni az érzelmileg éretlen személyt: *gyerek a felnőttben.* Utcáinkon, sajnos, nagyon sok ilyen « bajuszos gyerek » futkos. Komoly statisztikák szerint a nyugati társadalmakban az emberek 60-70 százaléka érzelmileg éretlen [4]. Átengedik magukat gyerekes reakcióiknak, soha nem jutnak el arra a fokra, amelyen az ember, mielőtt tesz valamit, meggondolja tettének miértjét. Megverjük gyerekünket anélkül, hogy tudnánk miért; nem szeretjük a lila színt, a szakállas férfit, a pisze orrú lányt... Ugyan milyen korai tudatalatti emlékek fűződnek ezekhez az ellenszenvekhez? Vannak emberek, akiket szinte fizikailag nem tudunk elviselni.

S ezzel elértünk eszmefuttatásunk második lényeges pontjához, az érzelmi érettséget legjobban veszélyeztető gyermekkori negatív élményekhez, illetve tartalmakhoz. Nem közömbös ugyanis, mit visz bele az affektív memória jelen viselkedésünkbe. Vannak gyermekkori élmények, tapasztalatok és megoldatlan fejlődési feladatok, amelyek belsőleg oly mértékben aláaknázzák az egyén személyi egységét, hogy az viselkedésében állandóan ki-

---

[4] Lásd Rulla, L. M., *Depth Psychology and Vocation: A Psycho-Social Perspective.* Rome: G.U.P., and Chicago: L.U.P., 1971.

mutatkozik. Tudatalatti dinamizmusa ugyanis állandóan megoldási kísérletekhez folyamodik. Így az ember egész viselkedési beállítottsága valójában nem más, mint védekezés.

AZ ÉRZELMI ÉRETTSÉG BUKTATÓI

Az affektív memória közvetítő szerepe abban áll, hogy a jelen helyzetbe belevetít gyermekkori problémákat, megoldatlan fejlődési feladatokat, úgynevezett magkonfliktusokat, amelyek aztán befolyásolják, gyakran egészen meghatározzák az ember viselkedését. Az érzelmi érettség hiánya természetesen megmutatkozik az egyén valamennyi dimenziójában. Vannak azonban helyzetek és személyi viszonyok, amelyekben valamiképpen szembetűnőbbek, jobban megfigyelhetők ezek a következmények. Három ilyen viszonyban próbáljuk elemezni az érzelmileg kiegyensúlyozatlan felnőtt kiskorú viselkedését, és egyben próbálunk következtetni a megoldatlan magkonfliktusra. Ez a három viszony: embertársak, másneműek, tekintély. Természetesen, minden esetet az egyén történelmének hátterében kell vizsgálni, mivel a lélektanban nincsenek szigorú értelemben vett ok — okozati viszonyok.

Embertársak

Az affektív érettséget döntő próbára teszi az egyén társadalmi környezete, a közvetlen szociális csoport. Most azokat a viszonyokat vizsgáljuk, amelyek az egyén és a közvetlen közösség többi tagja között alakulnak ki, a vele valamiképpen egyenrangúak iránt.

Az érzelmileg kiegyensúlyozott embert jellemzi az alkalmazkodási képesség; az érzelmileg éretlen ellenben végletekbe esik. Két ellentétes viselkedési formát fi-

gyelhetünk meg nála: vagy gyámként kezeli embertársait (mi ezt atyáskodó magatartásnak nevezzük), vagy pedig elvonul, elszigetelődik a közösségtől. Vizsgáljuk meg egyenként ezt a két szélsőséges viselkedési formát.

a) *Atyáskodás*

Vannak emberek, akik másként nem tudnak közeledni embertársuk felé, mint gyámok, protektorok, támogatók, jótevők, mecénások, kegyelmeket osztogató fölkarolók. Valamiképpen felül kell érezniök magukat ahhoz, hogy megelégedettek legyenek. Az ilyen ember valójában azért ad, hogy kapjon. Mi az, amit keres? Mi ennek a magatartásnak a lélektani mozgatója?

Úgy látszik, az ilyen paternalisztikus, atyáskodó magatartást az ún. « *elszakadási szorongásra* » vezethetjük vissza. Az első lépést a személyes én kifejlődésében a kezdetleges, alapvető és életbevágóan fontos szimbiózisból való kiszakadás jelenti: a gyermeknek ki kell lépnie abból a primitív, ős anya-gyermek egységből, amellyel élete indult, és be kell lépnie a személyi egzisztenciába. Ez az elszakadás szorongást okoz, mint minden olyan elszakadás, amelynek során az embernek fel kell adnia a megszokottat, a biztosat, és el kell fogadnia a bizonytalan, az ismeretlen és éppen ezért szorongást kiváltó jövőt. De a lépést meg kell tenni, mert nélküle nincs fejlődés.

Mint minden fejlődési feladatot, az elszakadási szorongást is a gyermek megoldhatja pozitív módon, de el is hibázhatja. Ez utóbbi esetben egész életén keresztül hordozza tudatalatti dinamikájában ezt a szorongást, és viselkedése lényegében nem más, mint állandó kísérlet a válság megoldására. Egész élete védekezés a szorongás ellen.

A gyermeknek valójában kettős feladatot kell megoldania: hogyan váljon mássá, mint szülei, de egyben hogyan őrizze meg a múlt biztonságérzetét. Más szóval,

a kezdetleges szimbiózisból eredő abszolút biztonságérzetet (amikor még egy volt anyjával) át kell mentenie egy másik valóságba, a személyi egzisztenciába. A helyes megoldás az integráció. A gyermek megismétli a konfliktust a külső világgal szembeni állásfoglalásában, hatalmába veszi azt és beépíti személyiségébe. A játék a legalkalmasabb eszköz az önérték és önbizalom növelésére a kiszolgáltatottság és tehetetlenség érzése ellen (amely a szorongás magja). A gyermek játékában beöltözik szülei szerepébe, és így közeledik kisebb testvérei, játszópajtásai, vagy éppenséggel babái felé. Ezáltal növeli önbizalmát, és megalapozza aktív állásfoglalását a külvilággal szemben [5].

Az atyáskodó felnőtt magatartásának gyökereit itt kell keresnünk. Neki, úgy látszik, nem sikerült megoldania az elszakadási válságot, ezért egész élete arra irányul, hogy megszerezze önbizalmát, biztonságérzetét. Atyáskodó magatartása lényegében a gyermekkori próbálkozások ismétlése: amikor ugyanis valakit pártfogol, akkor tudatalatti szinten azonosítja magát szüleivel, és így próbálja « lejátszani » az elszakadásból fakadó szorongást. Ez tehát az a magkonfliktus, megoldatlan fejlődési feladat, amelyet az affektív memória belevetít minden jelen helyzetbe.

Az ilyen magatartás és tudatalatti motiváció képtelenné teszi az embert az igazi partnerságra, vagy legalábbis sokban leszűkíti erre irányuló képességét. Az egyén ugyanis egész életében identifikációkat, azonosulásokat keres, és azokból nyeri önbizalmát, illetve ezek szükségesek ahhoz, hogy el tudja viselni a szorongás állandó feszültségét. Ilyen védekező magatartásban lehetetlen továbbá a személyi fejlődés, a kibontakozás. Ez bezárt

---

[5] Breger, L., *From Instinct to Identity.* Englewood Cliff., N. J.: Prentice-Hall, 1974., 194. köv.

világ, állandó körben forgás. Minden haladás feltétele ugyanis az elszakadás a múlttól és belépés az ismeretlen, bizonytalan jövőbe, de úgy, hogy az ember beleviszi múltját is. Ezt jelenti az integráció, amelyre később még visszatérünk.

b) *Elszigeteltség*

Ez a másik jellegzetes gyerekes magatartás az emberekkel szemben. Ismerünk környezetünkben magukban és magunknak élő embereket. Nem járnak társaságba, nincs senkire szükségük, nem vesznek részt a nyilvános életben, nem fogadnak el ösztönzéseket, javaslatokat, nem tudnak együttműködni. Ez a viselkedési forma könnyen megfigyelhető zárt csoportokban, pl. munkahelyen, iskolákban, egyetemeken, szerzetesi közösségekben, mindenütt, ahol az emberek közösségi életet élnek.

Az ilyen egyének első tekintetre felsőbbrendűeknek tűnnek. Lehetséges, hogy ők is ezt érzik. Végső elemzésben azonban ennek az ellenkezője az igazság. Ezek az emberek voltaképpen mélyen fekvő bizonytalanságot hordoznak magukban: önazonosságuk bizonytalanságát. Ki vagyok én? — ez a homlokukra írt kérdőjel. A személyazonosság hiányát az ún. *én — nem -én integrációs válságra* vezethetjük vissza [6].

Az érzelmi fejlődés lényege a fokozatos integráció. A gyermeknek találkoznia kell a külvilággal, azt elhatárolnia önmagától, elfogadnia és uralma alá hajtania. Amit láttuk, az első lépés abban állt, hogy szembenézzen az elszakadási szorongással, azt elfogadja, úrrá legyen rajta, és így belépjen a személyi egzisztenciába. A második fokon integrálnia kell a nem-én valóságát. Leegyszerűsítve:

[6] Sullivan, Grant and Grant, The Development of Interpersonal Maturity. Applications to Delinquency. In *Psychiatry*, 1957, *20*.

mikor a gyermekben tudatossá lett az én és nem-én közötti különbség (az anya más, mint ő, nincs többé szimbiózis), a fejlődő személyiség fő feladata, hogy uralma alá vegye a külvilágot, a nem-ént. Mint már említettük, ezt úgy oldja meg, hogy átvéve valamiképpen szülei szerepét növeli önbizalmát. Ezen a fokon minden: emberek éppúgy mint tárgyak, csupán eszközök, amelyek manipulálása által a gyermekben fejlődik az önállóság. A függőség állapota átmegy az ellenállás állapotába: a 2-3 éves elvből mond nemet, aminek az a célja, hogy biztosítsa önállóságát. A pszichológus az önállóság szükségét szinte jellegzetes jegynek tekinti a kétévesnél. *Allport* elmondja egy hároméves kisfiú esetét, aki minden reggel ellátogatott nagymamájához az utca túlsó oldalára, hogy bejelentse: « Nagymama, én nem! » De hogy mit « nem », az sohasem tudódott ki[7]. A gyermek minden felnőtt parancstól veszélyeztetve érzi saját azonosságát és integritását.

Ha a gyermek nem oldja meg helyesen ezt a fejlődési problémát, nem alakul ki benne a személyazonosság tudata. Az ilyen felnőtt lényegében nem tudja, kicsoda ő, vajon másvalaki-e, mint a külvilág. Ezért állandóan veszélyeztetve érzi önazonosságát. Nem lép kapcsolatba az emberekkel, mert attól fél, ezáltal elveszíti önmagát. Ide vezethető vissza a modern « nomadizmus » jelensége is: az emberek menekülnek egymás elől, mert nincs identitásuk, hiányzik személyazonosságuk tudata.

A következmények itt is komolyak. Az ilyen ember nem képes az igazi barátságra. A barátságban két ember, két lélek egybedobbanásáról van szó. A kölcsönös gazdagítás, tehát tartalmak kicserélése lényeges megalapozója a barátságnak. Az identitással nem rendelkező fél képtelen közölni önmagát (senki sem adhatja azt, amije

---

[7] Allport, o.c. 118. old.

nincs). Fél, hogy beleveszik a másikba, de ugyanakkor nem engedi a másikat sem belépni életébe, mert ez végzetes lenne személyazonosságára nézve. Még kevésbé képes az igazi házastársi szeretetre, amelynek lényege az önátadás.

Másneműek

Az érzelmi érettség másik nagy buktatója a nemiség valósága, főleg a másik nemmel való találkozás. A nemek közötti érett viszony a párbeszéd, a kölcsönös átadás viszonya. Ez feltételezi az érzelmi érettséget. Az érzelmileg kiegyensúlyozatlan ember két szélsőséges módon tud csak közeledni a nemiség valósága felé: válasza vagy agresszió (támadás), vagy disszociáció.

a) *Támadás*

Most nem térünk ki az agresszivitás fogalmának és mibenlétének tárgyalására. A kiindulópontunk tény: vannak emberek, akik, amikor kénytelenek állást foglalni a nemiséggel szemben, azonnal támadó magatartást vesznek fel. Ez szembetűnőbbé válik, ha elmondjuk, hogy az agresszivitás megnyilvánulhat ezer formában: nemcsak tettleges agresszivitás van, hanem szóbeli is (verbális). Ide tartozik az irónia, a szarkazmus, a vicc, a lekicsinylés. Kamaszoknál gyakori jelenség, hogy nem tudnak elmenni nő mellett, hogy valami megjegyzést oda ne dobjanak, leginkább támadó jellegűt. Agresszív magatartásuk nem ritkán ténylegesen is megmutatkozik.

Felnőtteknél szintén találkozunk agresszív megnyilvánulásokkal. Későbbi korban ez az agresszivitás gyakran beöltözik a komoly moralizálás köntösébe, pl. a nagylányát lerohanó apa, amikor felfedezi, hogy annak fiúja van (legtöbbször az ilyen « komoly » apának eléggé zavaros és kétes értékű múltja szokott lenni). Talán ide tarto-

zik sok anya viselkedése is, aki értelmetlenül heves módon bünteti kisgyermekét, ha szexuális játékon éri. Mi ennek a magatartásnak a magyarázata?

Első tekintetre felsőbbrendű magatartást láthatnánk benne. Végső elemzésben azonban ennek az ellentéte az igaz: az ilyen magatartás mozgató ereje a félelem. Ez talán furcsán hangzik, de aligha cáfolható. Már Freud kimutatta, hogy a kisgyermeket a nemiséggel való első találkozása félelemmel tölti el. Mint minden őserő (gondoljunk a természeti csapásokra, amelyeket nem vagyunk képesek megakadályozni, pl. földrengés, árvíz), a nemiség is pánikot okoz. A gyermek szemében olyan őserő, amely kicsúszik ellenőrzése alól. Ezért fenyegető valóság. Az agresszió értelme tehát a félelem ellensúlyozása: támadok, hogy ne legyek megtámadva. Vagy még pontosabban, a félelem két lehető reakciót vált ki az emberből, támadást vagy menekülést. De mindkettőnek ugyanaz a félelem az okozója.

b) *Disszociáció*

A menekülés a nemiség terén sokkal raffináltabb módon jelentkezik, mint az élet többi területén: a disszociáció formájában. Ez pedig azt jelenti, hogy az embereket tudat alatti szinten két csoportra osztjuk, ti. szexuális és nem szexuális lényekre. Ez az állásfoglalás jellemző nőkre és férfiakra egyaránt, de a férfinál talán könnyebben megfigyelhető. Sok férfi részére a nő csupán két kategóriában jelentkezik: a « szent édesanya » és a « prostituált » kategóriáiban.

Ezt a jelenséget, a másneműek ilyen tudatalatti felosztását az Ödipusz-válságra lehet visszavezetni. Freud nagy hangsúlyt fektetett ebben a korban az ún. incesztustabura, amelynek lényege az, hogy tiltja az édesanyát mint a nemi ösztön objektumát. A kisgyermek első érzelmi objektuma az anya. Ő az, aki minden lelki és

testi szükségletét kielégíti. Mikor azonban a gyermekben ébredni kezd a nemi ösztön (már 4-5 éves korban!), előbb-utóbb rá kell döbbennie arra, és el kell fogadnia mint tényt, hogy lényének ez a vonatkozása nem tartozik az anya ölelésébe. Nemi ösztönét nem az anyja fogja kielégíteni, hanem más irányba kell azt fordítani. Így az anya úgy lép be a gyermek tudatába, mint a nemiség nélküli nő. Ezt az elképzelést, illetve ennek maradványait megtaláljuk sok felnőttnél, akik minden vonakodás nélkül beismerik, hogy sokáig, talán egészen felnőtt korukig nem tudták elképzelni, hogy szüleik nemi életet élnek [8].

A gyermek tehát — s ez a nemiség kibontakozásának helyes útja — más nemi objektumokat keres és talál. Sok felnőttnél azonban ez a disszociáció megmarad, és erőteljes módon befolyásolja viszonyát a másneműekkel szemben. Minél erősebb a gyermek—szülő érzelmi kapcsolat, annál hangsúlyozottabban fog az ember gondolkodni másokról szülei kategóriáiban. Az affektív memória ugyanis beleviszi ezt a konfliktust minden új viszonyba. Az a nő, aki valamiképpen a gyermekkori anyaképre emlékeztet, belekerül a « szent édesanya » kategoriába, a nemiség nélküli nő fogalmába, és nem jön számtásba mint szexuális partner. Ellenben, ha nem ide tartozik, akkor kísértés, kihívás. Talán kevésbé hangsúlyozottan, de valószínűleg hasonló meggondolás érvényes az érzelmileg kiegyensúlyozatlan női pszichére is.

Ha ez a szülő-gyermek közötti affektív kapcsolat túl erős, és a nemiségtől való traumatikus félelem kíséri, az ember képtelen a házasságra. Minden nőben ugyanis tabut, a tiltott édesanyát látja. Természetesen ezek végletek, a legtöbbször patológiai esetek, és mint ilyenek nem

---

[8] Storr, A., *Sexual Deviation.* Middlesex: Penguin Books, 1974., 25. old.

tartoznak tanulmányunkba. De sok házasságban a problémaokozó éppen ez az érzelmi kötöttség a szülőkhöz. Erős kifejezést használunk csak azért, hogy szemléltessük a probléma komolyságát: sok esetben a fiatalember az « anyját » veszi el menyasszonyában, sok lány az « apjához » megy feleségül vőlegényében. Az érzelmileg nem kiegyensúlyozott férfi ugyanis, akiben mint erős motivációs tényező megmaradt a nem teljesen megoldott és feloldott anya-gyermek érzelmi viszony, jövendő feleségében könnyen az elvesztett édesanyát keresi. Vannak férjek, akiknek feleségük mindvégig « anyukám » marad. Itt nem csupán a megszólításról van szó, amikor ti. a gyermekek szóhasználata nyomán a feleségre ráragad az « anyukám » név, hanem az érzelmi függőségről. Ha a feleség képes átvenni ezt a szerepet, akkor nincs kizárva, hogy a házasság « menni » fog, annak ellenére, hogy az egyik fél gyerek. Ellenben ha a férfihoz való érzelmi közeledésében a nő is infantilis, akkor a tragédia nyilvánvalóan bekövetkezik. Éveik ellenére itt két gyermek házasodott össze, ha egyáltalán házasságnak lehet mondani ezt a kapcsolatot.

Tekintély

Az érzelmi érettség harmadik erőteljes buktatója a tekintély. Legtágabb értelemben beszélünk itt a tekintélyről, illetve a tekintély gyakorlásáról, beleértve minden olyan személyt, akitől valaki valamilyen értelemben függ, és aki valamilyen szempontból mások alá van rendelve: főnök, elöljáró, hivatalos személy, alárendelt stb. A normális viszony az alkalmazkodás és a tekintély elfogadása, nem a tekintélyt gyakorló személyre, hanem annak megbizatására, szerepére való tekintettel; a tekintélyt mint közösségi élet szükséges velejáróját fogadom el. Az érzelmileg kiegyensúlyozatlan ember nem képes így elfogadni

a tekintélyt, hanem valószínűleg valamelyik végletbe esik: vagy agresszióval (támadással) közeledik az auktoritás felé, vagy túlzott alárendeltséggel. Ez két véglet, közöttük a különböző magatartások széles skálája lehetséges.

a) *Agresszió*

Kétféle agresszivitást különböztetünk meg. Minden emberben van bizonyos mennyiségű *pozitív*, normális agresszivitás, amely azt jelenti, hogy az élet nehézségeivel merészen szembenéz, szükség esetén erővel legyőzi azokat, átvereksz rajtuk magát. Van azonban *negatív* agresszivitás is (a megkülönböztetés céljából agressziónak szokás nevezni), amely ellenséges, vak és romboló, nem helyén való és nem arányos [9]. Itt most ezt az agressziót tárgyaljuk.

Az érzelmileg kiegyensúlyozatlanok állandóan veszélyeztetve érzik maguk a tekintély jelenléte, gyakran még annak a létezése miat is. Úgy érzik, a főnökük gátolja haladásukat, korlátozza szabadságukat. Válaszuk ezért a keserűség, a támadás. Ezek szemében minden baj oka a főnök, az előljáró, a törvény, a pápa, a kormány... Napjainkban az örökös lázadók, elégedetlenkedők, az ún. kontesztálók száma rohamosan növekszik. Nem állítjuk, hogy sohasem indokolt a lázadás, kritika, hiszen dialektikus ellenállás nélkül nincs haladás (Pál is szembeszállt Péterrel, amikor ez rosszul gyakorolta tekintélyét, ti. a zsidó törvény megtartására akarta kötelezni a pogányságból megtérteket is). De annyit hozzá kell fűznünk az igazságosság kedvéért, hogy igen gyakran csupán irracionális agresszióról van szól. — Amerikában néhány

---

[9] Cruchon, G., *Conflitti, angosce e attegiamenti.* Brescia: Editrice La Scuola, 1971., 174. old.

évvel ezelőtt körkérdést indítottak. Az embereknek csupán erre az egy kérdésre kellett válaszolniok: « Ön mellette van-e, vagy ellene? » A megkérdezettek többsége az « ellene » mellett döntött, anélkül, hogy megkérdezte volna, mire vonatkozik a kérdés. Fő az, hogy ő « ellene » van. Az ember könnyen ráismer a gyermekkor negativizmusára, mikor a kicsi elvből mond nemet, csakhogy megőrizze önállóságát.

b) *Alávetettség*

A másik véglet a szélsőséges alávetettség. Vannak emberek, akik szent félelemmel közelednek a tekintély hordozója felé, akik belebetegszenek abba, hogy főnökük kedvében járjanak, akik feletteseik minden megjegyzésére, minden tréfájára, minden lehetetlen kívánságára csak igennel, helyeslőleg tudnak bólintani. Az ilyenek éppúgy gyerekes módon viselkednek, mint az előbbiek, akik csak támadással tudtak közeledni a tekintély felé. A pszichológia az ilyen viselkedési formákat ugyanarra a tudat alatti motivációra vezeti vissza, a bizonytalanságra.

A túlzottan alávetett egyének elemzése egy roppant érdekes lélektani jelenséghez vezet bennünket, az ún. *szatellitizmushoz.* A szatellitizmus lélektani állapotot fejez ki: a személy oly mértékben függ egy felettes személytől, mint bolygó a napjától. A mindennapi életben találkozunk ilyen szatellit egyénekkel, akik feletteseik fényében élnek. Ha az letűnik, letűntek ők is.

Lélektanilag ezt a jelenséget ismét egy koragyermekkori fejlődési válságra kell visszavezetnünk, az ún. *leértékelési válságra* [10]. Az egészen kis gyermek akaratában

---

[10] Ausubel, D. P., *Theory and Problems of Child Development.* New York: Grune and Stratton, 1959, 284. köv.

mindenható: bármit akar, megkapja, mivel a szülők teljesen neki szentelik magukat. De ugyanakkor valójában egészen tehetetlen: szülei nélkül semmit sem tehet. Velük mindenható, nélkülük semmi. Ez az akarati mindenhatóság azonban nem sokáig tart. Már kétéves korban, vagy még korábban, rá kell eszmélnie, hogy szülei csupán szabad akaratból teljesítik kívánságait, illetve már nem is teljesítik azokat mindenestül, hanem magának kell sok dolgot megcsinálnia. Tehát akarati mindenhatóságát le kell értékelnie, és növelnie kell tényleges függetlenségét. Ez a leértékelési válság.

De térjünk vissza a mindenhatóság korára. A gyermek úgy érzi, mindent elérhet, de csak szülei által. Ezért egészen rájuk hagyatkozik. Ez a szatellizálódás normális állapota. Ha azonban ezt a teljes függőségi állapotot gorombán és idő előtt megszakították, és a gyermeket idő előtti önállóságra kényszerítették, nem oldódik fel benne a kiszolgáltatottság és a ráutaltság érzése, ezért egész életében bizonytalan marad, az elveszett magabiztonságot fogja keresni. Ez az állapot bekövetkezhet akkor is, ha új baba születik a családba, mielőtt az első elérte volna a kétéves kort, és a szülők, különösen az anya, elhanyagolja a nagyobbikat. Így alakul ki a szatellit mentalitás, amelynek lényege abban áll, hogy az emberben megmarad a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság tudata. Ezért olyanokhoz köti életét, akiket mindenhatóknak vél: főnökök, elöljárók, fontos közéleti személyek stb. Itt az történt, hogy az abszolút mindenhatóság állapotából a gyermek gorombán átesett a másik végletbe, a tehetetlenség állapotába. Az önleértékelés itt teljes, ezért a tehetetlenség tudata maradandó.

Ellenben a szülők a másik végletbe is eshetnek, és « agyonszerethetik » gyermeküket. E majomszeretet a gyermek minden apró kívánságát teljesíti, a gyermeket minden erőfeszítéstől és életfeladattól megóvja. Ezért a

leértékelés nem következik be. A gyermekben megmarad a mindenhatóság tudatata — akarati szinten: amit csak megkíván, a szülők teljesítik. De előbb-utóbb ráeszmél arra, hogy tényleges, kivitelezési szinten ez nem igaz. Ennek az lesz a következménye, hogy fellázad, és szabadulni szeretne a béklyót rárakó szülői tekintélytől. Agresszió, keserűség, ellenségesség lesz állásfoglalása a tekintéllyel szemben.

Az eddig elmondottak azonban az éremnek csak az egyik oldalát mutatták: az alattvalónak a felettessel szembeni magatartását. Mi történik, ha egy érzelmileg kiegyensúlyozatlan személy vezetői szerephez jut, ha olyan helyzetbe kerül, hogy ő a tekintély hordozója? Már beszéltünk az atyáskodó magatartásról, nem annyira a felettes—alárendelt viszonyban, hanem egy kisebb csoport egyenrangú tagjai között. Valószínűleg ugyanez lesz érvényes az alattvaló felé is: az atyáskodás nyilvánul meg. Csakugyan, ismerünk elöljárókat, főnököket, akik szerepüket csak úgy tudják felfogni, mint apa—gyermek viszonyt. Úgy érzik, csak akkor teljesítik elöljárói küldetésüket, ha minden fonalat ők tartanak kézben, mindent ellenőriznek, minden szem előtt tartanak. Semmi helyet nem hagynak a szubszidiaritás elvének.

A tekintélygyakorlásnak ez a formája nem ritka jelenség az intézményes egyház keretein belül sem. A hierarchiában feljebb állók atyáskodtak « kiskorú alattvalóik » felett. Nem engedték felnőtté válni az alattvalókat. Az ilyen magatartás lélektani hátterét, pszichodinamizmusát kérdéssel próbáljuk megközelíteni: Milyen tudat alatti szükség rejlik e magartartás mögött? Leginkább arról van szó, hogy az egyén még nem jutott el az érettségnek arra a fokára, amikor meg tudja különböztetni saját személyét a betöltött szereptől. Az ilyen atyáskodó elöljáró önmagát a szerep tükrében látja. Ez pedig annak a jele, hogy személyazonossága nem egészen szilárd. E-

zért, hogy önmagát ellenőrizhesse, néha megszállottra jellemző módon a környezetét ellenőrzi. Mert ha környezete szabálytartó, akkor ő sem követhet el hibát. Az ilyen elöljáró logikusan a tévedhetetlenség elvét fogja vallani, s nem tartja szükségesnek, hogy lépéseiben hibákat keressen, mert az engedelmesség az alattvaló számára mindig helyes út. Az ilyen elöljáró, tekintélyhordozó megakaszt minden fejlődést, előrehaladást. Tanulmányunk kerete nem engedi meg a részletesebb elemzést. Szeretnénk még csak rámutatni az atyáskodó, paternalisztikus tekintélyhordozó néhány további ismertetőjegyére: konvencionalizmus, vagyis ragaszkodás a megszokott normákhoz és értékekhez; hatalmaskodó agresszió, vagyis az alattvalók belekényszerítése az uniformis rendbe; türelmetlenség mások hibáival szemben.

A zsinat rámutatott a tekintéllyel való visszaélésekre és a tekintély gyakorlásának eltorzulásaira. Amikor azt hangsúlyozta, hogy az Egyház szent is, de bűnös tagjai is vannak, és ezért állandó megújulásra szorul, akkor azt is elismerte, hogy a tekintélygyakorlás terén is voltak és vannak visszaélések. Minden tekintélyt gyakorló egyházi személy bűnös, öröklött hibákkal és egyéb hiányosságokkal vesződő ember. Nem örökölték a Fő, Krisztus kiváltságát, aki bátran megkérdezhette hallgatóitól: « Ki vádolhat engem közületek bűnről? » A történelem folyamán mindig kísértett az egyházi vezetőknél, elöljáróknál az uralkodásvágy és a paternalizmus, amely a szeretet álarca alatt nem engedte felnőtté válni az alattvalókat. Az egyház itt újra nagyszerű élettapasztalatáról és emberismeretéről tett tanúságot. Majdnem azt mondanánk, nagyszerű lélekbúvárnak bizonyult.

Eddig főleg az érzelmi érettség hiányáról volt szó. Az egyén viselkedéséből következtettünk a lehetséges okra. Most megpróbáljuk az érett személyiségre összpontosítani figyelmünket. Kiinduló tételünket így határozhatnánk meg: Az érett személyiséget jellemzi az a képesség, hogy szabadon választott vagy elfogadott élethivatásában egységbe tudja építeni múltba nyúló, de jövőre irányuló jelenét. A lélektan itt az « integráció » kifejezést használja, amit mi magyarul beépítéssel fordítunk. A beépítés azt jelenti, hogy az ember képes egy vízióban egyesíteni, egységes világképbe építeni minden tudatos és tudatalatti dimenzióját. Érettnek tehát azt az egyént mondhatjuk, aki képes beépíteni, integrálni személyiségének három távlatát: múltját, jelenét és jövőjét.

Múlt

Mikor az érzelmileg éretlen személyt így jellemeztük: gyermek a felnőttben, valójában azt hangsúlyoztuk, hogy az ilyen felnőtt nem integrálta múltját. Ez a múlt, a gyermekkori frusztrációk, konfliktusok, nem tartoznak személyi egységébe, nincsenek beépítve, mivel nem tudatosította és ismerte el őket, hanem elfojtva és elkülönítve élik saját életüket, de erősen befolyásolják a személy jelen viselkedését az affektív memória közvetítése által. Az érzelmi érettséghez szükséges, hogy az ember ezt a múltat szerves részévé tegye személyiségének. Elemeire bontva ez azt jelenti, hogy 1) az ember ismeri önmagát, esetleges tudatalatti konfliktusait, azokat a dinamikus erőket, amelyek viselkedését mozgatják, és 2) hogy értelmi értékítéletét igénybe véve uralkodik érzelmein.

Az emberben megvan a belátási, az *önismereti* képesség. A tudatalatti megismerése ugyanis, habár nem könnyű, nem lehetetlen. A tudattalan az a pszichés valóság,

ami meghatározásánál fogva nem tartozik a felismerhető lelki tartalmak sorába. A tudat alatti tartalmak, dinamikus mozgató erők felfedezését kellene szolgálnia minden önelemzésnek, minden lelkiismeret-vizsgálatnak. A komoly nevelési folyamatnak is ezt kell szem előtt tartania. Sajnos, sok esetben az ember ténylegesen nem képes meglátni tudat alatti problémáit legjobb akarata ellenére sem. S ez ma érvényesebb, mint valaha volt. A nagy szentek tudtak egy-egy pillanatra beljebb hatolni tudat alatti dinamizmusukba. Az embernek egész életében valamiképpen meg kell hódítania önmagát. Minden egyes új belátás egy lépést jelent az érettség felé. A mélylélektan ennek az önismeretnek megkönnyítését hivatott szolgálni. Képzett szakemberek jelenléte elengedhetetlen követelménye a modern nevelésnek. Pszichológusnak kellene lennie minden nevelőintézetben, minden házassági tanácsadóban.

A belátás, az önismeret szükséges ahhoz, hogy megvalósuljon az integrálásnak második tényezője, az *önuralom*. A gyermek lényegesen különbözik a felnőttől azáltal, hogy nem képes uralkodni érzelmein. A gyermek érzelmi világa passzív, vagyis ki van szolgáltatva érzelmeinek. Reakciója nem arányos az azt kiváltó ingerrel. Tudjuk, milyen hevesen tud reagálni a kisgyermek minden különösebb ok nélkül. Toporzékolva ordít, ha elveszik tőle játékát. De már a következő pillanatban ő a világ legboldogabb « embere ». Ellentétes érzelmi állapotai között szinte nincs átmenet. Hasonló aránytalanságot és átmenet nélküli ellentétes érzelmi állapotokat figyelhetünk meg az érzelmileg éretlen felnőttnél is.

Ahhoz, hogy valakit érzelmileg érettnek mondhassunk, szükséges, hogy felismerje érzelmeit, elfogadja azokat, uralkodjék rajtuk, vagyis megokolja reakcióját. Ezt jelenti *élni az érzelmeket*. Visszaemlékezve arra, amit az érzelem fenomenológiájáról elmondtunk, ez azt jelenti, hogy az ember nem követi vakon érzelmi, spontán tudat

alatti értékelését, hanem értelmi ítéletét igénybe véve elemzi az adott helyzetet, megindokolja reakcióját, és vállalja a következményeket. Azt is mondhatnánk, hogy az aktivitás jelenléte érzelmi életünkben érettségünk mércéje. Az érzelmi fejlődés legjelentősebb mutatója ugyanis a passzivitástól való fokozatos átmenet az aktivitáshoz. Amilyen mértékben képes az ember uralkodni reakcióin, oly mértékben mondható érettnek. Mert, s ezt fontos hangsúlyozni, az ember elsődleges és ezért nem differenciált világmegtapasztalása érzelmi szinten történik.

Itt elértünk az integráció másik jellemző távlatához: a jelen integrációjához.

Jelen

Hogy megértsük a jelen integrációjának mibenlétét, röviden el kell mondanunk, milyen szinten és milyen pszichés folyamatok közreműködésével történhet az egyén és környezetének kölcsönös találkozása (interakciója). Valójában az ember személyazonosságáról van szó, vagyis arról, mennyire önálló, öntudatos és önmagát bíró és birtokló személyiség, illetve mennyire függvénye környezetének. Amint láttuk, az érzelmileg éretlen felnőtt egyrészt függvénye, hogy úgy mondjuk, saját múltjának, tudat alatti gyerekes motivációjának; másrészt, amint ezt itt próbáljuk kimutatni, függvénye környezetének. Már láttuk azt is, hogy igazában nem képes kritikusan állást foglalni a kívülről jövő ingerekkel szemben, hanem azokat érzelmi értékelésével közelíti meg és válaszol rájuk. Most ezt az álláspontot elemezzük részletesebben. Az egyén és környezete között tehát a párbeszéd történhet három szinten, amelyeket a lélektan a tetszelgés, identifikáció és interiorizáció kifejezésekkel jelöl [11].

[11] Kelman, H. C., Process of Opinion Change. *Public Opinion Quarterly*, 1961, *25*, 62. old. stb.

a) *Tetszelgésről* akkor beszélünk, amikor valaki elfogad felkínált értékeket, viselkedési formát, általában külső behatást csupán azért, mert elismerést vár el e miatt a másik, a behatást gyakorló fél részéről. Más szóval, nem azért tesz magáévá bizonyos viselkedési formát vagy nézetet, mert hisz azoknak tartalmában, hanem mivel jó eszközt lát bennük társadalmi előnyök kihasználására, elnyerésére, illetve lelki szükségleteinek kielégítésére. A lényeg az, hogy az ilyen módon elfogadott nézet vagy viselkedés nem válik egyéni értékké, meggyőződéssé, és csak akkor jut kifejezésre, ha az egyén úgy érzi, hogy a hatást gyakorló alany jelen van, vagyis ha viselkedése megfigyelhető. Magyarul talán ki lehetne fejezni ezt a lélektani jelenséget a « magára öltött » szójátékkal. Nagyon sok ilyen magunkra öltött viselkedési szokásunk van, sok magunkra öltött nézetet vallunk. Gondoljunk csak a feletteseinkkel, főnökeinkkel való viszonyunkra, és számos ilyen köntösre ismerünk. Az így elfogadott behatás nem változtat semmit az egyén belső világán, nem érinti mélylélektani dinamikáját.

A tetszelgés a gyermekkori társadalmiasulás jellegzetes és helyénvaló folyamata. A gyermek elfogadja a társadalmi normákat, viselkedési formákat, szokásokat csak azért, mert szülei így kívánják meg. Illetve, ahogy ezt mélyebb értelmezésben a szatellizálódás jelenségét tárgyalva kifejtettük, mivel ezáltal képes megőrizni és biztosítani önértékét. Ezen a fokon a tetszelgés helyes, a kicsi még nem látja a dolgok mögött rejlő belső összefüggéseket, értékeket. Felnőttnél azonban az ilyen elfogadási szint infantilis, gyerekes. Az így elfogadott érték nem válik a személyiség belső részévé, hanem megmarad idegen testnek, álarcnak. A tetszelgés a felnőtt ember viselkedésében azt jelenti, hogy közeledése a külvilághoz védekező és nem kritikus.

b) *Identifikáció*: magyarul talán az « azonosulás » kifejezéssel helyettesíthetnénk az idegen, de majdnem minden nyelvben szakkifejezésként használt « identifikációt ». Azonosulásról akkor beszélünk, mikor az egyén magáévá tesz bizonyos értékeket, viselkedési formákat vagy nézeteket azért, mert ezáltal olyan kapcsolatba lép a behatást gyakorló forrással, amely részben meghatározza saját énjét is. Ez akkor történik meg, mikor a beható fél kívánatos szerepet tölt be; így elfogadva az általa képviselt értéket, mi magunk is egy kicsit ebben a szerepben látjuk magunkat. Vagy elfogadjuk a felkínált értéket és viselkedési formát azért, mert a behatást gyakorló egyén több olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyeket mi hiányolunk magunkból, de szeretnénk birtokolni azokat. Az identifikáció, a másikkal való azonosulás ígéretessé teszi ezt a kívánságot. A hangsúly itt a szerepen van. Klasszikus példája az identifikációnak a gyermeknek az a törekvése, hogy olyan legyen, mint szülei. Lényege az identifikációnak, hogy az egyén hisz a magáévá tett viselkedésmód vagy nézet tartalmában. Ezért nemcsak akkor gyakorolja, ha jelen van a behatást gyakorló alany, hanem akkor is, amikor az nincs jelen, de az egyén az adott szerepet viseli. Minden hivatás, vallásos éppúgy, mint profán, így indul: olyanok akarunk lenni, mint valaki, akit személyesen ismerünk és nagyra becsülünk. Az így elsajátított érték azonban még nem képezi a személyiség értékrendszerének szerves részét, hanem megmarad elszigetelt valóságnak. Az identifikáció által elsajátított érték azonban átváltoztatható igazi egyéni értékké, ha magunkévá tesszük.

Az identifikáció a serdülőkor jellegzetes beilleszkedési, társadalmiasulási folyamata. A gyerek-ifjú ideálokat keres, konkrét személyekben. Az az érzés fűti, hogy ha azonosul velük, akkor ő is képes lesz megvalósítani sikeres életet, képes lesz érvényesülni. Felnőtteknél — habár

igen gyakori, különösen a szerepjátszó identifikáció — az azonosulás még nem elég az érettséghez. Gondoljunk csak arra, mennyire megváltozik egy ember, ha mondjuk hirtelen főnökké választják: megváltoztatja a szerep. Az érték, igaz, már nem egészen kívülálló, de szereporientációja miatt könnyen elkülönülhet a személyiség többi rétegétől, és nem válik szerves, egységet alkotó részévé.

c) *Interiorizáció.* Az értékek, viselkedésmódok, általában az egyén és az őt körülvevő társadalmi valóság kölcsönös hatásának érett folyamata az interiorizáció; magyarul talán úgy mondanám: « bensőségesítés », « bekebelezés ». Ebben az esetben az egyén elfogadja, magáévá teszi az értékeket, viselkedésmódokat vagy nézeteket, általában külső behatásokat, mivel úgy találja, hogy azok szervesen beletartoznak már meglévő értékvilágába, azt bővítik, gazdagítják. Itt döntő érv a tartalom, az elfogadás motívuma a belátás. Azért fogadom el, mert tetszik a felkínált érték, nem azért, mert tetszik az, aki felkínálta. Az ilyen sajátunkká válik, és önállóan működik, eltekintve a forrástól.

Az *integráció* — és ez ennek az eszmefuttatásnak a tárgya — csak ezen a szinten lehetséges. Az interiorizáció ugyanis válogató elfogadást jelent. Ez pedig feltételezi a belátást, a tudatos megfontolást és cselekedetet. Így az ember jelen viselkedése nem a véletlen következménye, nem vak erők játéka, hanem tudatos tevékenység. Ehhez azonban szükséges, hogy az egyénnek legyen értékrendszere, jövőbe vetített ideálja. S ezzel elértünk az integráció harmadik távlatához, a jövőhöz.

Jövő

Az ember lényegénél fogva jövőre irányuló lény. Ez abban nyilvánul meg, hogy van értékrendszere, amelyért él, és van olyan eszménye, amelyet meg akar valósítani.

Tudja, hogy mit akar, és akarja, amit tud. Más szóval, nem a múlt, a gyerekkori motivációk függvénye, nem is csak a jelen pillanatnak él, hanem a jövőbe vetíti életét. Motivációja nem önző és nem függ tudat alatti determinizmusoktól, nem önmagának és nem önmagáért él, hanem értékeket akar megvalósítani. Ez a jövőbe mutató feszültség és céltudatosság az az erő, amely az életeszmény szekerébe tudja fogni a múltat és a jelent — az egész embert.

Úgy gondoljuk, hogy az elmondottakkal nagy vonalakban ugyan, de lényeges elemeiben fölvázoltuk az érzelmileg kiegyensúlyozott, érett személyiséget.

MÁSODIK FEJEZET
VALLÁSI ÉRETTSÉG

A FELHASZNÁLT VALLÁS

A beállítottság négy szerepe

A vallási érettséget itt csupán lélektani szinten vizsgáljuk. Ezért nem annyira a vallás mibenléte tanulmányunk tárgya, hanem inkább annak *szerepe* az egyén életében. Úgy is mondhatnánk, hogy az egyén *vallási beállítottságát* vizsgáljuk. Az *attitude*, amelyet mi a magyar « beállítottsággal », vagy « magatartással » próbálunk visszaadni, tartós feleletkészséget, hajlamot jelent, amely meghatározza az ember észlelési képességét és tényleges közeledését az adott helyzethez. Nagy vonalakban megkülönböztethetünk vallási beállítottságot, politikai beállítottságot, művészi, szexuális, valamint szociális attitűdöket. A szellemi beállítottságnak nagy szerepe van az ember alkalmazkodásában. Beállítottságunk segít bennünket eligazodni az életben, eligazodni másokon, mert sejtjük, hogyan fognak reagálni. A beállítottság sokoldalú szerepét a pszichológia négy nagy csoportra osztja [12].

1) *Haszonelvi* vagy utilitáris funkcióról akkor beszélünk, mikor az egyén bizonyos beállítottságot előnyök kihasználására vagy haszon elnyerésére használ. Valaki bizonyos politikai nézetet vall, beiratkozik meghatározott pártba, mert ezáltal előnyökhöz jut; osztja közössége nézetét, mert ezáltal elfogadják, megnyeri mások tetszését.

---

[12] Katz, D., Functional Approach to the Study of Attitudes. In Fischbein, M. (Ed.), *Readings in Attitude Theory and Measurement*. New York: Wiley and Sons, 1967, 461. old. köv.

2) *Önvédelmi* funkciót tölt be a beállítottság, ha az egyén általa védelmezi önértékét a külvilág zord valóságával szemben, vagy pedig önmaga belső konfliktusaival, szorongásaival szemben.

3) *Ismereti* funkció a beállítottság szerepe, ha arra szolgál, hogy az ember könnyebben eligazodjon a világban. Mint minden kategória és általánosítás, a beállítottság is az összetett világ leegyszerűsítését szolgálja, és így az irányelv szerepét tölti be az új helyzetekben való állásfoglaláskor. Ide tartoznak a legkülönfélébb sztereotip ítéletek.

4) *Értékkifejező* funkciót akkor végez a beállítottság, mikor arra szolgál hogy megtestesítse az ember tudatosan vallott értékeit, vagyis mikor meggyőződésének kifejezője.

Hogy könnyebben magunk elé tudjuk képzelni a négy funkció közötti különbséget, vegyük példának a másokon való segítés beállítottságát. Valaki segíthet másokon azért, mert ezáltal elismerést fog kiváltani mások szemében: haszonelvi funkció. Végezhet karitatív tevékenységet azért, mert tudat alatt mélyenfekvő kisebbségi érzése van, és ezért csak a nála alacsonyabb társadalmi fokon élők között érzi magát felsőbbrendűnek, mivel itt ő a pártfogó, a segítő: önvédelmi funkció. Ha ezt a tevékenységét vagy beállítottságot rendszerbe foglalja, és elmondja, hogy a világon csupán két embercsoport van, a kizsákmányoló és a kizsákmányolt, vagy pedig kifejti nézetét mint a felszabadítás teológiáját, akkor beállítottsága az ismereti funkciót gyakorolja. Ellenben segítő tevékenysége lehet autentikus, személyi központi érték kifejezője is, sőt élethivatássá teheti, mint kalkuttai Teréz anya.

Minden beállítottság, amint az éppen ismertetett példán láttuk, betölhet bármely funkciót, illetve betöltheti mind a négyet az ember életében. A továbbiakban meg-

próbáljuk kimutatni azt, hogy a vallási beállítottság szintén használható mindezekben a funkciókban, vagyis betöltheti bármelyiket, illetve mindegyiket a négy ismertetett szerep közül. Előrebocsátjuk azt is, hogy ezek a szerepek egyben a vallási beállítottság érettségének mértékei. Az érett és nem érett vallásosság között ugyanis az a különbség, hogy az elsőt éli az ember, a másikat használja.

A vallási beállítottság funkciói

1. *Haszonelvi funkció*

Mint minden beállítottság, a vallás is használható a haszonelvi szinten. Mikor valaki eljár templomba csupán azért, mert különben kizárnák a csoportból, a közösségből; vagy ha csak azért jár el, mert ezáltal elismerést vár el valakitől, előnyt szeretne szerezni, akkor a vallás itt csak eszköz előnyök elérésére. Az ilyen személy, ha más, vallás nélküli környezetbe kerül, ahol a vallás nem « divat », azonnal leteszi, levetkőzi ő is a felöltött beállítottságot. Az ilyen vallásosság többnyire nem jelent semmit az ember életében, hanem megmarad személyisége peremén, néha csak mint szükséges rossz, a társadalmi beilleszkedés követelménye. Természetesen ez a vallásosság egészen kezdetleges, sőt ha tudatos képmutatás csak azért, hogy az ember előnyökhöz jusson, egyenesen aljasság.

Van azonban a beállítottságnak egy másik arculata, amely lélektani szempontból talán még fontosabb és érdekesebb, mint a vallás tudatos haszonelvi használása. Ez a funkció történhet ugyanis tudat alatti szinten, mikor a vallás arra szolgál, hogy legalizálja és következetesen kielégítse az egyén egy vagy több elfojtott, tudat alatti szükségletét. Itt inkább az « instrumentális » vallásosság kifejezést használnánk. A vallás lehet például jó eszköz

arra, hogy az ember levezesse, hogy ne mondjuk, kiélje agresszivitását. A szentesített cél ugyanis megtévesztő, és könnyen szentesítheti az eszközt is. Vagy legalább igazoltnak tünteti fel. Nem szükséges visszatekinteni a múltba, hogy « szent háborúkat » tudjunk példaként felhozni. Emberek ezrei halnak meg ma is, harcolnak és gyilkolnak — vallásuk nevében. Szűkítsük a kört: a lelkeket terrorizáló lelkész, a gyóntatószékben gyónóit szidó és kínzó gyóntató nem ritkán csupán a felgyülemlett agresszivitást vezeti le. A vallása nevében családját elhanyagoló vagy kínzó és terrorizáló anya: mi ez, ha nem a vallásosság köntösébe bújtatott, de rosszul álcázott agresszivitás kiélése?

2. *Önvédelmi funkció*

Mint minden más beállítottság, a vallás is szolgálhatja az egyén *önértékének* megvédését. Ez az önérték lehet veszélyeztetve a külvilágtól, amely félelmetes és fenyegető valóságnak tűnik fel, ezért az egyén elmenekül a vallás világába, amelyet valami oknál fogva problémamentesnek talál. Az önérték lehet veszélyeztetve belülről is, vagyis az egyén tudat alatti problémáitól, konfliktusaitól, személyazonossági hiányától stb. Ezért a vallásban keres gyógyírt belső problémáira. A vallásnak a világtól való menekülésre használt szerepe két jellegzetes vallásos viselkedésmódban, nézetben jut kifejezésre: az utópiában és a gettómentalitásban.

Utópia: Vannak emberek — ismerjük őket, közöttünk járnak —, akiknek a vallás « senki szigete », egy más valóság, ahová belépnek, ha veri őket az élet, ha kiábrándulnak a világból, az emberekből, önmagukból. Vallásos képzeletük ekkor olyan világot teremt, amelyben nincs probléma, nincs harc, ahol nincsenek szembenézések, nincsenek gáncsok. Hajlamosak az ilyen menekülésre, a-

zok, akikben nincs magabiztonság, akik nem érzik magukat erőseknek, hogy szembenézzenek a valósággal. Az ima az ilyenek számára varázsvessző, Isten a templomban ülő tisztviselő, akinek kötelessége teljesíteni kéréseinket, mert milyen Isten az, aki nem hallgatja meg a hozzá imádkozókat. Továbbá ide tartoznak azok az emberek, akiknek minden problémára vannak előre kidolgozott válaszaik: vallási axiómák, stereotip formulák. — Valójában talán nincs olyan ember, aki időnként ne használná vallásosságát ezen a szinten, különösen akkor, mikor megéli határait, korlátoltságát. Mi most nem ezekről beszélünk, hanem olyanokról, akiknek az ilyen menekülés az egyetlen és általános problémamegoldási szkémájuk.

A gettómentalitás szintén a világ elleni védekezés szerepében használt vallás megmutatója. Leginkább másik emberek elleni védekezésként használt formája a vallásosságnak. Közismertek voltak a katolikus írek vallásos gettói a nagyobb jólétben élő protestánsokkal szemben Amerikában. Az ilyen ember tudattalanul két részre osztja a világot: mi és a többiek, a megváltottak és a kárhozottak, a szentek és a gonoszok, a kiválasztottak és az elvetettek. Ez örökös tévhit talán minden vallásban. Magasabb formájában az elitizmusmentalitásban jelentkezik. A gettómentalitás gyökere lehet kisebbségi érzés is; ebben az esetben a « mi kiválasztottak » tudata ellenreakció, önvédelmi mechanizmus. Az ilyen ember mélyenfekvő lélektani problémája valójában az elvetettség lehetőségéből fakadó szorongás. Egy egészen abszurd tudat alatti dinamizmus működik itt: ez a « mi kiválasztottak » tudat arra szolgál, hogy megvédje az egyént magától Istentől is! Így lehetne ugyanis megfogalmazni a tudat üzenettartalmát: « Én igazán bűnös vagyok, Isten jogosan elvethet, és ha egyedül állnék Isten előtt, ő ezt meg is tenné. De ennyiünket nem kárhoztathat el, hiszen akkor ki marad neki? » Érdekes megjegyezni, hogy a protestánsok-

nak mélyebb « mi-tudatuk » van, mint a katolikusoknak. Ha meggondoljuk, mit tanít a protestantizmus a megigazulásról, akkor a fönti elemzés még valószínűbbé válik.

A vallás lehet védekezés a belső problémákkal szemben is. Ismét két jelenségre hívjuk fel a figyelmet: a prozelitizmusra és a vak ortodoxiára.

A *prozelitizmus*, mások erőszakos, « tűzzel-vassal » való belekényszerítése saját nézetünkbe, valószínűleg arra irányul, hogy az ember elviselhetővé tegye belső szorongását. Ma egyre növekszik a rámenős szektások száma, akik szinte fanatikus módon igyekszenek megtéríteni az embereket ügyüknek. Ennek mozgatóereje nem ritkán belső bizonytalanságból fakadó szorongás. A fanatikus embernek nincs önmagában megalapozott biztonságérzete, hanem azt közösségétől, a hitfelek csoportjától kapja. Ha beletartozik, akkor jó úton halad, akkor üdvözül. A hovátartozás mágikus módon él tudatában. És minél többen vannak azok, akik beletartoznak a közösségbe, akik osztják a nézetet, annál biztosabbnak tudja a sajátját, annál nagyobb a biztonsága, hogy a helyes úton jár, és következésképpen elviselhetőbbé válik a bizonytalanságból fakadó szorongás.

A *vak ortodoxia* egy további vallásos megnyilvánulás, amely szintén lehet bizonytalanság szülte beállítottság. A harcoló konzervativizmus is ide vezethető vissza. Az ilyen ember biztonságérzetét és hitelességét szintén kívülről nyeri, mint a prozelita, de nem közösségi hovatartozása biztosítja azt, hanem a szabályok, előírások, formák mágiája. Külső, változatlan és változhatatlan, szentesített formákhoz köti vallásosságát, és azok megtartása által biztosítja a biztonságérzetét. Itt is felismerjük a személyazonosság hiányának lélektani problémáját (amely, úgy látszik, a modern ember alapvető lélektani problémájává vált): részletesebben szóltunk róla az érzelmi érettség megvitatásánál. Itt elmondhatjuk azt is, hogy a vallásos

érettség szorosan összefügg az érzelmi érettséggel. Valóban ugyanazok a megoldatlan magkonfliktusok, tudat alatti problémák mozgatják az ember vallásosságát is, mint érzelmi reakcióit.

A személyazonossággal kapcsolatban szeretnénk egész röviden kitérni egy vele összefüggő problémára: mikor a vallás a szexuális identitás bizonytalanságának ellensúlyozója. A nők papságáról szóló pápai okmányt kommentáló papok körében hangzott el ez a támadó-elutasító állásfoglalás: « Ha a nőket szentelik, akkor én kilépek! » Az illető valószínűleg nem volt tudatában kijelentése lélektani távlatainak! Ő a vallásban nemiség nélküli világot lát, olyat, ahol nincs veszély arra, hogy férfiassága kihagy. Újabb statisztikák szerint a szerzetesek és papok nem kevesebb, mint 72 százaléka tudat alatti motivációjában, vagyis ami miatt ezt az életet választotta, jelen volt a szexuális tényező is. Hogy ne legyen félreértés: nem azt állítjuk, hogy a papok és szerzetesek ekkora százaléka a szexustól való menekülés miatt lépett erre a pályára; de ez is belejátszott. A vallás, mint már említettük, sok ember szemében teljesen nemiség nélküli világ. Még ma is sok hivő meggyónja teljesen normális nemi viszonyát házastársával. Nem tudja ugyanis tudatában kibékíteni személyiségének ezt a két dimenzióját: a vallás és a nemiséget.

Mielőtt áttérnénk a következő funkcióra, szeretnénk még csak annyit megjegyezni, hogy a szentek, akik valószínűleg elérték a vallásosság legmagasabb emberi szintjét, nem győzték hangoztatni, hogy a helyes vallási beállítottság abban áll, hogy az ember úgy dolgozik, mintha minden rajta múlna, de úgy rábízza magát Istenre, mintha minden csak tőle függne. Ezzel akarták megvédeni magukat attól, hogy vallásuk a világ vagy önmaguktól való menekülés eszköze legyen.

3. *Ismereti funkció*

A vallást ezen a szinten az ember a világnézet szerepében használja. Nagyon sok embernél, úgy látszik, ez a legmagasabb szint, amelyre eljut. Az ilyen ember életében a vallás azt jelenti, amit a hipotézis a tudós kutatásaiban: irányelvet, amely eligazítja az élet rengetegében. A vallás mint világnézet arra szolgál, hogy kielégítő választ adjon az élet nagy kérdéseire, hogy leegyszerűsítse a valóságot, hogy útmutató legyen az új helyzetekben megkívánt cselekvéshez. A vallás itt életfilozófia. Önmagában véve ez nem negatívum. Ellenkezőleg, az érett személyiség egyik jellegzetessége éppen az, hogy rendelkezik világnézettel. Ez egy mindent átfogó gondolat, az életnek célt adó eszme. A vallás a legáltalánosabb ilyen mindent egyesítő és értelmező életfilozófia, de nem az egyedüli világnézet. Azonban ha a vallás megmarad csupán ezen a szinten, még nem mondható érett, kifejlett vallásosságnak, mivel még mindig használt (eszközi) beállítottság az ember életében, nem pedig összetartó dinamikus erő.

Sajnos, és ezt el kell mondanunk az igazságosság kedvéért, sok pap és teológus is ezen a szinten használja vallásosságát. El tudjuk képzelni a teológust, aki rengeteget « tud » Istenről, de nemcsak nem éli meg hitét, hanem néha kétes az is, vajon egyáltalán hisz-e Istenben. Az olyan embernél, aki vallásosságát főleg világnézeti szinten használja, fennáll az a veszély, hogy a vallás valamiképpen elkülönül életegészétől, nem járja át az ember lényének egyéb dimenzióit, pl. az érzelmeket, a gyakorlatot. Más szóval, leszűkül az értelmi dimenzióra. Ennélfogva nem nevezhető érett, kifejlett vallásosságnak. Az így használt vallás másik veszélye az, hogy az intenzív gondolkodás kényelmes élménypótlékká lesz az egyén számára. Így az Isten-gondolat egészen személytelenné, el-

vonttá válik [13]. A szív nem követi az értelem bravúrjait. A tudás tehát nem lehet a vallásosság mértéke.

4. *Értékkifejezési funkció*

A vallásos beállítottság akkor mondható érettnek, ha az ember életében olyan valóságot jelent, amely *önmagában hordozza értékét,* és nem funkciója által nyeri azt. Az egyén vallja és gyakorolja vallásos meggyőződését, eltekintve attól, hogy előnyös-e ez vagy sem az adott helyzetben. Ez tehát már nem felhasznált, hanem megélt vallásosság. Ennek jellemzőire később visszatérünk.

A BELÜLRŐL DIKTÁLT VALLÁS

A felettes én uralma

A vallásos érettség szintjeit eddig azáltal határoztuk meg, milyen funkciót tölt be a vallási beállítottság az egyén életében. Most új szempontból vizsgáljuk a vallásos érettséget: annak belső dinamikája lesz az érettség megmutatója. Egyrészt megkülönböztetünk belülről diktált, másrészt belülről szabadon kibontakozó vallásosságot. Ezt a különbséget jellemezhetjük a felettes én és az érett lelkiismeret szerepével. A *felettes én* által uralt vallás gyerekes és fejletlen, a *lelkiismeret* által vezetett vallás az érett, nagykorú vallásosság.

Most nem térünk ki a felettes én mibenlétének és kialakulási folyamatának magyarázására. Elfogadjuk mint tényt, hogy létezik gyerekes lelkiismeret, amelyet az egyszerűség kedvéért a pszichoanalízisből átvett és a szaki-

---

[13] Vető L., *Tapasztalati vallaslélektan.* Budapest; E. E. Sajtóosztály, 1966., 227. old.

rodalomban már meghonosult « felettes én » kifejezéssel jelölünk. Egész röviden: a felettes én (szuperego) a lelkiismeret gyerekes formája, amely a külső parancsok és tilalmak interiorizációja folyamán jön létre, és arra szolgál, hogy kontrollálja az ember ösztöneit. Glaser jezsuita pszichológus párhuzamosan ismerteti a felettes én és a felnőtt lelkiismeret legjellegzetesebb különbségeit [14].

A felettes én...	*A lelkiismeret...*
...*követeli,* hogy az ember tegyen meg valamit, azért, hogy ezáltal másoktól elismerést nyerjen. A tettek mozgató ereje itt a szeretet elvesztésétől való félelem;	...*hív* a cselekedetre, a tevékenységre, és ez a hívás az egyén másokra irányuló kibontakozását szolgálja;
...*befelé fordult* (introvertált), vagyis témaköre mindig maga az egyén, annak önértéke;	...*extrovertált,* vagyis érdeklődésével a külső világ felé forduló, témája a hívó érték; az önérték másodlagos, kialakul mint az érték felé fordulás jogos következménye;
...*állandósult* (statikus), nem növekszik, nem tanul, nem képes alkotóan közeledni az új helyzetekhez, hanem csupán ismétli a múlt alapparancsát;	...*dinamikus,* ami azt jelenti, hogy tudatában van az értéknek, és van hozzá érzéke, ezért növekszik és fejlődik; az új helyzetekhez alkotóan közeledik;
...*tekintélyre irányuló*: nem az érték hívására válaszol, hanem vakon követi az interiorizált tekintély parancsát;	...*értékre irányuló*: látja a hívó értéket, és válaszol rá, eltekintve attól, hogy megparancsolta-e valaki, vagy sem;

[14] Glaser, J. W. (S. J.), Conscience and Superego. In Heaney, J. J. (Ed.), *Psyche and Spirit.* New York: Paulist Press, 1973, 41. old. köv.

...*múltra irányuló*: elsődlegesen azon fáradozik, hogyan törölje a múlt vétkességét, hogyan váltsa ki magát bűntudatából;	...*jövőre irányuló*: a múltat képes beépíteni jövőre irányuló jelenébe, a múlt is ugródeszka újabb értékek felfedezésére;
...*sürgeti* a büntetést, a bűnhődést, mert csak ezáltal érzi megváltva magát;	...*látja* a jóvátétel szükségességét, de úgy, mint az értékre irányuló jövő átrendezését;
...*gyors változások* jellemzik: a szigorú elszigeteltségből, bűntudatból a hirtelen támadt öntudat és magas önértékelés végleteibe esik;	...*fokozatosan* és egy irányban fejlődik minden dimenziójában;
...a megélt bűntudat *nem arányos* a megsértett értékkel.	...a bűntudat *arányos* a megsértett értékkel.

A felettes én dominációjának következményei

Itt most nem a lelkiismeret, illetve a felettes én erkölcsi szerepét vizsgáljuk, hanem azt, milyen következményekkel jár az ember vallásosságára nézve az, ha a vallást nem a lelkiismeret, hanem annak gyerekes csökevénye, a felettes én uralja. Két komoly következményt teszünk elemzésünk tárgyává: az első az Isten-kép eltorzulása, a másik az igazi értékek iránti elvakultság. Mind a kettő lényeges szerepet játszik az érett vallásosság megvalósításának akadályozásában.

1. *Eltorzult Isten-kép*

A felettes én a vallásos ember tudatában úgy jelenik meg, mint Isten hangja. Következésképp, az ilyen ember Istene a trónuson ülő, szigorú bíró képében jelenik meg. Gregory Baum erőteljes szavakkal festi le az ilyen ember lelki világát:

« Az egyén, akinél a felettes én uralkodik — és senki sem menekülhet meg előle teljesen —, saját belső lélektani felépítésében hordozza vádlóját, bíráját és kínzóját. Mikor az ilyen egyén hallja a keresztény üzenetet, amely hangsúlyozza Isten bírói mivoltát, akkor belevetíti felettes énjét az istenibe, és vallását eszközként használja, amely által aláveti magát Isten ítéletének, és anélkül, hogy ennek tudatában lenne, növeli saját öngyűlöletét. Amint már nem egyszer hangsúlyoztuk, Jézus azért jött, hogy megszabadítsa az embereket felettes énjüktől. Isten nem büntető, hanem szabadító » [15].

Napjainkban ismét rohamosan növekszik a botcsinálta próféták száma. Különösen nyugati országokban volt alkalmam sok ilyen prófétával találkozni. Úton-útfélen az elközelgő világvégét hirdetik, rettenetes katasztrófák, isteni büntetések megjelenésével fenyegetőznek, háborúkat jósolnak. Anélkül, hogy elítélnénk ezeket az embereket (egyedül Isten ítél majd), inkább kérdéssel közeledünk feléjük: vajon nem a felettes én dominál vallásosságukban, vajon nem eltorzított az Isten-képük?

2. *Elvakultság az igazi értékek iránt*

A felettes én uralmának másik következménye az, hogy elvakítja az embert az igazi értékek iránt. A felettes én, mint azt már láttuk, a múltra irányuló, belső marcangoló erő, a bűntudat járja át, önértékéért retteg. Mindez elvonja a figyelmét az értékektől.

Ahhoz, hogy az ember észlelje az igazi értékeket, szükséges, hogy kilépjen önmagából (elhagyja autisztikus, önmagába roskadó magatartását), hogy a jövőre irányuljon, hogy tudjon másokért élni, hogy megbízzon

[15] Uo. 44. old.

másokban, emberekben és Istenben, és rájuk merje bízni magát. Minden vallás, a kereszténység különösen is, értékekre irányuló vallás. A keresztségben az ember találkozik az evangéliumokban felkínált értékekkel, amelyeknek megvalósítása hozza őt Krisztus-közelségbe. Sajnos, nagyon sok keresztény még mindig beleveszik jelentéktelen külsőségekbe, ahelyett, hogy igazi értékeket keresne vallásában. Az emberek nagy része még mindig a böjtök megszegését, a reggeli és esti ima elmulasztását gyónja meg mint főbűnöket, ami azt jelenti, ezeket tekinti legnagyobb értékeknek vallásában. A felebaráti szeretet, a segítő készség, az elmélyült személyi vallásosság mintha nem is léteznének, hogy a « boldogságokat » ne is említsük. Talán azt mondhatnánk, hogy a vallásos emberek nagyobb százaléka vak az igazi keresztény értékek meglátására, ami arra utal, hogy még mindig a felettes én dominál vallásosságukban.

Amint láttuk, a felettes én dominációja komoly következményekkel jár az egyén vallásos érettségét illetően. E meglátások elsőrendű üzeneteként szeretnénk kihangsúlyozni az érett, szabad lelkiismeretre való nevelés óriási fontosságát.

AZ ÉRETT VALLÁSOSSÁG FELÉ

Eddig főleg a vallásos érettség hiányáról volt szó. Azonban e negatívumok hátterében elősejlett bizonyára az is, hogyan kellene megmutatkoznia az érett vallásos beállítottságnak. A lehetséges funkciókat vizsgálva már valójában el is mondtuk: az érett vallásosság nem felhasznált, hanem élt, nem peremvalóság, hanem központi dinamikus erő, nem részletvalóság, hanem általános és mindent átfogó *integrációs erő*. Most még csak néhány szót szeretnék hozzáadni ehhez az utolsó fogalomhoz, az in-

tegrációhoz. Az integráció nem állapot, hanem folyamat: egy élet feladata, hogy lassanként, fokozatosan, a legkülönfélébb indításokat beépítsük egy eszme, egy orientáció menetébe. Négy ismertetőjegye van az érett vallásos beállítottságnak:

1. *Differenciált globalitás*: vagyis annyira átfogó, annyira teljes, hogy kiterjed az ember minden dimenziójára: nézeteire és tetteire, érzelmeire és tudására. Más szóval, az érett vallásosság nem magában álló, elkülönült érzelem vagy érzelmek csoportja, hanem életstílussá vált meggyőződés. Olyasvalami, ahogy azt Szent Pál kifejezte: a hivő bármit tesz, eszik, iszik vagy alszik, mindent Krisztus nevében kell tennie. Nincs olyan valóság, életmozzanat, ami nem tartozna bele az ilyen vallásosságba. Külön mozzanata e globalitásnak az időbeli egység, integráció: az érett vallásosság elismeri és elfogadja az ember múltját is, és beépíti azt jövőre irányuló jelenébe.

2. *Autonómia*: Az érett vallásosság nem kényszerviselkedés, nem függvénye az ember tudat alatti dinamizmusának, gyerekes motivációjának, nem tudat alatti szükségletek kielégítésére irányul. Ugyanígy nem függvénye a környezetnek. Az ilyen vallásosságra jellemző a tolerencia és a fanatizmustól való mentesség.

3. *Dinamizmus*: Az érett vallásosság nem kötődik rögzített formákhoz és struktúrákhoz, hanem mindvégig nyílt feladatként áll az egyén életében. Mint ilyen lényegében heurisztikus, vagyis állandóan új megoldásokat keres, mind kimerítőbb válaszokat az élet nagy kérdéseire. Nem statikus, hanem állandó feszültségben áll az igazság magasabb ismerése felé. Ha az autonómiánál azt mondtunk, hogy az érett vallásosság nem fanatikus, akkor itt hozzáfűznénk, hogy az igazságot illetően mégis szenvedélyes. Továbbá az érett, dinamikus vallásosság nyitott az új tapasztalatok felé; igyekszik beépíteni minden új tapasztalatot a már meglévő formákba. Esetleg

azt mondhatnánk, hogy az érett vallásosság nem experimentális (kísérleti úton szerzett) kincs ugyan, de igenis experienciális (tapasztalatokat beépítő).

4. *Következetesség*: Azt jelenti, hogy a vallásosság jelen van az ember minden dimenziójában, az egész embert átjárja. Nem azt állítjuk, hogy nincs benne dialektikus feszültség, hanem azt, hogy összhangban van a személy életének többi megnyilvánulásával.

Az ilyen vallásosság már nem peremjelenség az ember életében, nem úgy éli meg, mint az élet mellékes járulékát vagy díszét, hanem mint az élet értelmének a megalapozását.

HARMADIK FEJEZET

ERKÖLCSI ÉRETTSÉG

AZ ERKÖLCSÖS VISELKEDÉS LÉLEKTANA

Az erkölcs lélektana a pszichológiai tudományok mostohagyermeke. Freud ideje óta csak kevesen foglalkoztak vele, annak ellenére, hogy sokan érezték, nincs minden úgy, ahogy azt a pszichoanalízis elmondta. De valahogy senki sem mert komolyan belebocsátkozni ebbe a kényes témába. Ezért az itt elmondottak is a tapogatózás jegyét viselik magukon. Az erkölcsös viselkedést vizsgálva rámutatunk majd négy olyan viselkedési formára, amelyekből következtetni lehet az egyén erkölcsi szintjére. Mivel azonban a viselkedés önmagában nem megbízható jele az erkölcsi érettségnek, külön foglalkozunk az erkölcsi ítélet lélektanával. Az érett erkölcs felvázolásánál két problémával foglalkozunk részletesebben: a vallás szerepe az erkölcsben, valamint az erkölcsben mutatkozó visszahanyatlás.

Az erkölcsös viselkedéssel a lélektan egyik legnehezebben áttekinthető területét érintjük. Mit lehet, illetve mit nem lehet erkölcsös viselkedésnek mondani? Hogy a kérdésre némi feleletet adjunk, megvizsgálunk négy olyan viselkedési formát, amelyeket az emberek általában az erkölcsös élettel hoznak kapcsolatba. A következő négy viselkedési forma lesz elemzésünk tárgya: társadalmi beilleszkedés (konformitás), a tekintély értelmesnek való elismerése, az indulatok megfékezése és végül mások figyelembe vétele. E négy viselkedési megnyilvánulás belső alapja a *norma jelenléte*, amely pedig az erkölcsös élet alapja.

Társadalmi beilleszkedés (konformitás)

Nem könnyű meghatározni, melyik viselkedési forma tekinthető beilleszkedettnek, és melyik nem, mivel a társadalmi normák kultúrák szerint változnak. Hova tartoznak például a hippik, akik megtagadnak minden hagyományos társadalmi normát? Talán könnyebben eligazodunk, ha a végleteket vesszük figyelembe. A pszichológia is többet foglalkozott a bűnözők viselkedésének tanulmányozásával. Az erkölcsi viselkedés pszichológusai is szívesebben tanulmányozták a bűnözők jellemét, intelligenciáját, személyiségi alkatát [16]. Érdekes megfigyelések születtek ezekből a tanulmányokból. Kitűnt például, hogy a bűnözőkből leginkább hiányzik egy emberi vonás, amelyet mi jövőre való irányultságnak nevezünk. A hétköznap nyelvén ezt úgy szoktuk mondani, nincs ideáljuk, céljuk, amiért élnének. Életük a jelen pillanat függvénye: a közvetlen megkívánás, a pillanatnyi külső behatás mozgatja őket. Ezért a legtöbb bűnözőre jellemző, hogy nem képes, vagy nem hajlandó elhalasztani a közvetlen kielégülést egy későbbi nagyobb jóért. Egyszerűbben kifejezve, nem képesek a lemondásra még a nagyobb, de csak később elérhető érték érdekében sem. Ki nem mondott, de következetesen gyakorolt elvük: jobb a veréb a kézben, mit a galamb a háztetőn. Cigarettával végeztek kísérleteket: a legtöbb bűnöző inkább akarta az egy cigarettát azonnal, mint egy egész dobozzal fél óra múlva. Lám, egy cigaretta mennyit árulkodhat az emberről! A bűnözőknél a megkívánás egyenlő az akarással. Sajnos, úgy látszik, nem csak náluk; ebből a szempontból mindnyájan egy kicsit bűnözők vagyunk. És még egy harmadik jellegzetes vonást figyeltek meg

---

[16] Wright, D., *The Psychology of Moral Behaviour.* Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1975, 93. old.

a bűnözők jellemében, ti. hogy hiányzik belőlük a mások figyelembe vétele; de erről később.

Ne siessük el az általánosításokat, de azért felfigyelhetünk erre a három jelenségre, vagyis az ideálok, a lemondás és az altruizmus jelenlétére az erkölcsös életben. Nem annyira önmaguk értékei miatt említjük őket, hanem amiatt, ami mögöttük rejlik: a norma elismerése. Ez pedig, mint mondtuk, minden erkölcsnek az alapja. A szélsőséges eltérés a társadalmi normáktól leginkább annak a jele, hogy az illetők nem ismernek el semmilyen normát. Viszont ennek az ellenkezőjét nem állíthatjuk minden további nélkül, vagyis hogy mindaz, aki többékevésbé belesimul adott környezetének, társadalmának rendjébe, automatikusan magas erkölcsi szintet képvisel. Az ilyen beilleszkedés nem ritkán belső bizonytalanságból, személyazonossági hiányból fakad. Erről szó volt az érzelmi érettségnél. Itt újra felhívjuk a figyelmet arra, hogy az érettség e három távlata (ti. az érzelmi, vallásos és erkölcsi) szorosan egybefonódik.

A tekintély elfogadása

Ahhoz, hogy a beilleszkedést érettnek és ebből kifolyólag erkölcsösnek nevezhessük, szükséges, hogy az egyén tudatosan elismerje a normákat, és azokat értelmeseknek lássa. Arra, hogy valakiben megvan-e ez a képesség, közvetve következtetünk: megfigyeljük, képes-e elismerni értelmesnek a tekintélyt mint olyat. Ennek a következtetésnek a logikája a következő. A norma belépését az ember életébe a kora gyermekkorra lehet visszavezetni. Hogy racionális lesz-e vagy sem a későbbi életben, az, úgy látszik, az ún. *ödipuszi korban* dől el, a harmadik és hatodik életév között. Ebben a korban ugyanis a gyermek tudatára ébred annak, hogy a közte és anyja között fennálló érzelmi viszonyba beleékelődik apjának

anyjához való személyes viszonya. Ez a híres freudi ödipuszi konfliktus. Amennyiben a gyermek tudatában ez csak úgy marad meg, mint lemondásra kényszerítő, az anyjától eltávolító erő, az apai tekintély a lázadás forrásává lesz, megmarad értelmetlennek és ellenségesnek. Ennek ellensúlyozására kialakul a gyermekben az ellenséges indulatokat visszafojtó felettes én, és későbbi erkölcsös viselkedése csakúgy, mint vallásossága, megmarad irracionálisnak.

Az Ödipusz-komplexumból eredő konflitkust azonban megoldhatja a gyermek pozitív módon is. Ehhez szükséges, hogy úgy észlelje az apa szerepét, mint *az egyéni szabadság megalapozóját*. Azáltal ugyanis, hogy kikényszeríti a gyermeket az érzelmi szimbiózisból, egyben belekényszeríti őt az egyéni egzisztenciába. Ez úgy lép be a gyermek tudatába, hogy az apa elismeri őt mint személyt, mint egyént. Ennek következtében a tekintély és a norma felszabadító erőkként jelentkeznek az életben. Az erkölcsiség nem irracionális alapokon nyugszik, hanem belső felszabadító és beteljesülést ígérő dinamizmus.

Térjünk vissza a mindennapi élet forgatagába. Azt szoktuk mondani: kinek van joga beleszólni az én életembe? a magam normája én vagyok. Lényegében ez nem lenne téves, mert mint később látni fogjuk, a norma valóban maga az ember; az ilyen mondásoknak azonban leginkább ez a tartalmuk: Istenem, de szép lenne az élet, ha nem lennének parancsok meg törvények, előírások meg normák! Ebben a logikában is az rejlik, hogy a norma megmaradt értelmetlen valóságnak, leigázó kényszernek.

Láttuk, hogy a beilleszkedett viselkedés, vagyis legalább általánosságban elfogadott társadalmi normák arra utalnak, hogy az egyén elismer normákat; a tekintély elfogadása egy lépéssel tovább vitt bennünket, jelezve,

hogy az egyén a normákat értelmeseknek, felszabadítóknak látja. Mindez azonban még nem elég az érett erkölcsiséghez, ha nem követjük az értelmesnek meglátott normákat. A lélektan ezt az indulatok megfékezése képességével méri.

Indulatok megfékezése

A keresztények ezt úgy szokták mondani: a kísértésnek való ellenállás; a pszichológiában önkontrollról beszélünk. De a kettő ugyanazt jelenti: az egyén az elismert normák szerint igazítja életét.

Kétféle kontrollt különböztetünk meg: az egyik az antiszociális indulatok megfékezése, olyanoké, mint pl. a lopás, gyilkolás, mások házának felgyújtása, egy szóval minden olyan tett, amely az embertárs ellen irányul; a másik kategória az antiaszketikus indulatok megfékezése, vagyis azoké, amelyek kiélése leépíti önértékelésünket, önképünket, önbecsületünket: torkosság, nemi ösztön kiélése, alkohol stb. Most azonban nem az a célunk, hogy kategorizáljuk az antiszociális és antiaszketikus bűnöket, hanem, dolgozatunk logikáját követve, elmondjuk, hogy az ilyen ellenőrzés lehet az erkölcsi színvonal jele, mivel igazolja, hogy az egyén követi elismert eszményeit, normáit; de nem szükségképpen az, mert nem biztos, hogy tudatosan történik minden. Más házát néha csak azért nem gyújtjuk fel, mert félünk a közvéleménytől, de ami iránta való szeretetünket illeti, attól nyugodtan megtennénk. Valaki lehet már nem torkos azért is, mert végképpen elrontotta a gyomrát stb. Ugyanígy elmondhatjuk ennek a fordítottját is: egy-egy tett önmagában véve még nem szükségszerűen a romlottság és erkölcstelenség jele, mert lehet, hogy az emberben patologikus méretekben hiányzik a kontroll képessége. Ez különösen érvényes a nemiség megnyilvánulásaira, az aggá-

lyosságra és még sok más téren. Ez azonban túlmegy tanulmányunk keretein.

Még csak néhány szót magáról a kontrollról, annak alapjairól. A keresztény aszkézis túl nagy hangsúlyt fektetett az erkölcsnek éppen erre a dimenziójára. A kísértés mindenütt jelen volt, és más dolgunk sem volt az életben, mint ellenállni a kísértésnek. (Nagyszerűen érzékelteti ezt a mentalitást Kodolányi a Boldog Margitban). Nem akarunk túlozni: kísértés van a világban; ösztöneink, kívánságaink gyakran nem az elismert ideálok ívelését követik. Sőt ma inkább a másik véglet a divatos: éljünk úgy, ahogy a jelen pillanatban érzünk, tegyük azt, amit a « természetünk » megkíván. Elfelejtjük tehát, hogy az ember mégiscsak értelmes lény, és ezért értelme is beletartozik természetébe. De a keresztény aszkézis valóban túl nagy hangsúlyt fektetett a kísértések legyőzésére, aminek nem ritkán az volt a következménye, hogy az ember még jobban belegabalyodott a kísértésekbe. Általános lélektani törvény ugyanis: ne fesd az ördögöt a falra, mert megjelenik; illetve a kísértéseknek nem úgy kell ellenállni, hogy állandóan rájuk gondol az ember, hanem úgy, hogy elfordul tőlük, és nem gondol rájuk. A kísértés ugyanis önmagunkkal való foglalkozás, önmagunkhoz való fordulás. Ellenállni neki így azt jelenti, hogy érték, cél felé fordítom az életemet.

A kísértésnek való ellenállás általános magatartás, a személy jellemzője, nem pedig elszigetelt, önálló képesség. Alapjait ismét a koragyermekkorban kell keresni. Itt érdekes összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet, amelyeket nem szoktunk tekintetbe venni. A megfigyelések kimutatták, hogy azok az egyének, akik erősebb ellenállási képességet mutattak a kísértésekkel szemben, gyermekkorukban meleg érzelmi kapcsolatban éltek apjukkal. Általában az apa kiválóan fontos szerepe az erkölcsi fejlődésben a pszichológia újabb keletű megfigyelései közé

tartozik. Az anya adja meg ugyanis az erkölcsi fejlődéshez szükséges érzelmi kereteket, de az apa jelenléte és nevelési közbelépése tölti ki ismereti tartalommal ezt a keretet.

Összegezve az elmondottakat kitűnt, hogy az indulatok fékezése lehet jele az erkölcsi érettségnek, mivel azt bizonyítja, hogy az egyénnek vannak normái, amelyeket tudatosan követni igyekszik. De ugyanakkor az is kitűnt, hogy mindez nem egyértelmű jele az erkölcsös életnek.

Mások figyelembe vétele

Az altruizmus mindig is az erkölcsi magasság kiváló jelének számított. Igaz, mások figyelembe vétele lehet csupán látszat is. Ugyanis, mint minden beállítottság, az altruizmus is használható különböző célokra. Ismerünk olyan embereket, akik azért nagylelkűek másokkal szemben, hogy ezáltal lekötelezzék őket, és így uralkodhassanak rajtuk. Az altruizmusnak ez a hamis formája arra irányul, hogy az egyén megvédje saját biztonságérzetét, vagy más belső problémájára keres megoldást. Ahhoz, hogy az altruizmus az erkölcsösség igazi jele legyen, azaz jelezze az egyén erkölcsi szintjét, szükséges, hogy szabadon elismert és vállalt belső érték kifejezője legyen.

Az eddig elmondottak alapján levonhatunk egy általános következtetést: az ember viselkedéséből nehezen lehet megítélni erkölcsi színvonalát. Se pozitív, se negatív vonatkozásban; vagyis nem lehet egyértelmű bizonyossággal azt állítani, hogy mivel így és így viselkedeik, mivel belenyugszik sorsába, nem lázad, nem lop, elérte a tökéletesség legmagasabb fokát; illetve mert ez a valaki naponta hétszer vagy talán hetvenszer hétszer vétkezik, őt máris a pokol mélyén kell látni. A nagy Emberismerő szavaival kifejezve: ne a látszat szerint ítéljetek! Az erkölcsösség megmutatója a tett mögött rejlő szándék és erkölcsi ítélet.

Az eddig elmondottakból kitűnt, hogy az ember viselkedése önmagában nem biztos mércéje az erkölcsi érettségnek, mivel egy és ugyanazon viselkedés lehet más és más lélektani mozgatóerő következménye. Addig tehát nem mondhatunk sokat az egyén erkölcsi színvonaláról, amíg nem tudjuk, milyen elvek vezetik cselekvésében.

Freud és vele együtt az egész pszichoanalitikus mozgalom az erkölcsi viselkedést irracionális alapokra építette. Mindent, a tudományt és művészetet, a vallást és a sportot az ún. szublimációra vezettek vissza, vagyis a tiltott és ezért elfojtott nemi ösztön társadalmilag elfogadhatóbb formába való öltöztetésére. Szerintük az erkölcsnek is itt az alapja: az elfojtás és a szublimáció. De ez a nézet az erkölcsnek elképesztő dehumanizálása.

Az első erőteljes reakció *Jean Piaget,* neves svájci pszichológus ellenvéleményében jelentkezik. Piaget az egész egyéni fejlődést kognitív alapokra helyezi vissza. Az erkölcsiség terén *Lawrence Kohlberg*, a Harvard Egyetem bámulatos munkásságú tanára szerzett magának nagy nevet, rehabilitálva valamiképpen az ember értelmes természetét. Az erkölcsi ítélet pszichológiájával foglalkozott hosszú éveken át, és ennek eredményeként megszületett az erkölcsi fejlődés lélektana. Mi most itt Kohlberg meglátásait követjük nagy vonalakban [17].

Kohlberg módszere

Kohlberg módszere lényegében a következő: az erkölcsi ítélet fejlődését követi nyomon a koragyermekkortól kezdve a felnőtt korig. Kulcsfogalomként az igazsá-

[17] Kohlberg módszerének és kutatásai eredményének itt bemutatott tömör vázlatát a szerző több művének alapján készítettem. A bibliográfiai adatokat lásd a könyvjegyzékben.

gosságot használja annak társadalmi viszonylatában. Milyen korban mit tart az ember igazságosnak: ez határozza meg erkölcsi ítéletének fokát. Európában és Amerikában végzett kísérletek eredményeként, az erkölcsi ítélet fejlődésében meg lehet különböztetni 6 fejlődési fokot, három szintre csoportosítva. Ahelyett, hogy elvontan ismertetnénk ezeket a fokokat, azonnal egy eredeti kohlbergi példán fogjuk végigvezetni őket. Íme az egyik híres eredeti példa Kohlberg kérdőívéből:

« Európában egy asszony halálos rákbeteg. Létezik egy orvosság, amely az orvosok szerint megmenthetné életét: a rádium egyik formája, amelyet a város egyik gyógyszerésze csak nemrégen fedezett fel. Az orvosság előállítása drága, de a gyógyszerész az előállítási ár tízszereséért árulja. 200 dollárt fizet a rádiumért, és kis mennyiségért 2000 dollárt kér. A beteg asszony férje, Heinz, összejárta minden ismerősét kölcsönért, de csak 1000 dollárt tudott összeszedni, és ez az orvosság árának csak a fele. Mondta a gyógyszerésznek, hogy felesége haldoklik, és kérte, adja olcsóbban a gyógyszert, vagy engedje legalább, hogy később fizessen. De a gyógyszerész ezt válaszolta: 'Nem; az orvosságot én fedeztem fel, és meg akarok gazdagodni belőle'. Így Heinz kétségbeesésében feltöri a gyógyszertárt, és ellopja a gyógyszert feleségének ».

Eddig a példa, és minden kohlbergi példa belső felépítése hasonló: egy konfliktushelyzet, amelyben az egyénnek döntenie kell. A kérdés itt a következő: Szabad volt-e Heinznek feltörni a gyógyszertárt? Lényeges az adott válasz megindoklása: MIÉRT? — Most lássuk az adott válaszokat fokozatonként, kezdve a legalsóbbtól a legmagasabbig.

Az erkölcsi ítélet szintjei

I. szint: *Prekonvencionális erkölcsiség*

Az ítéletet megalapozó norma ezen a szinten egészen külsődleges: valamit megteszek vagy nem teszek meg, mert megparancsolták vagy megtiltották. Az erkölcsösség motívuma itt a büntetés elkerülése vagy a jutalom elnyerése. Ez a tíz éven aluliak erkölcsiségi szintje. Két fokra osztható:

1. fokozat: *A büntetés és engedelmesség erkölcsisége*: Az igazságosságot, vagyis azt, hogy mi a jogos, a tekintély és engedelmesség határozzák meg. Az ismertetett problémára így felelnek a gyerekek ezen a szinten: « Heinznek nem szabad ellopnia az orvosságot, mert börtönbe kerül ». Az ítélet alapja tehát a büntetés, amely automatikusan, szükségszerűen egybetartozik a tettel, olyannyira, hogy a tett erkölcsisége a büntetésből kapja jó, illetve rossz minősítését. Általánosítva: a rossz tettek azonosak a büntetett tettekkel, a jók a megjutalmazottakkal. Sok felnőttnél is megtaláljuk ezt az erkölcsi fokot. Miért nem szabad áthajtani a piros jelzőlámpán? Mert megbüntet a forgalmi rendőr. Más szóval, a forgalmi szabály áthágása azért rossz, mert büntetést hoz magával. Miért nem szabad elmulasztani a vasárnapi misehallgatást? Mert megbüntet az Isten. A lelki élet tanítói igyekeztek azt hangoztatni, hogy az erkölcsösségnek ez bizony a legalsóbb foka; de a szónokok nem ritkán erre építették fellegváraikat. S természetesen, az ilyen alapokra épített erkölcsiség minduntalan elbotlik, mert irracionális, gyerekes.

2. fokozat: *A naív eszközrelativizmus erkölcse*: jó az, ami használ. Ez kifejezetten individualista erkölcsi színvonal. Lássuk a példára adott választ. « Heinz csak akkor lophatja el az orvosságot, ha vállalja a következményeket, vagyis a börtönt ». A következmények itt pragmatikus

formában jelentkeznek. Az ember mérlegre teszi a feleség életét a lopás következményeivel, és leszögezi, hogy a lopás megéri a kockázatot. — Itt is sokszor magunkra ismerünk. Mikor például kikészítjük a százforintost, és azt mondjuk: ez a gyorshajtás megéri a százast. A példákat sorolhatnánk a végletekig.

II. szint: *Konvencionális erkölcsiség*

Az erkölcsösség meghatározói a jó tettek és a társadalmi egyezmények megtartása. Ez ugyan a serdülők fejlődési fokának felel meg, de utcáinkon nagyon sok erkölcsi szempontból kamasz felnőttel találkozunk. Kohlberg szerint a felnőttek kétharmada nem lépi túl soha ezt a szintet. Ismét két fokot különböztethetünk meg:

3. fokozat: *A « jó fiú—jó kislány » erkölcsiség*: Az igazságosság azonos a jó társadalmi szerep játszásával. Lássuk a fokozat jellegzetes válaszát Heinz esetére: « Heinznek meg kell mentenie felesége életét, még akkor is, ha nem szereti, mert mégiscsak emberről van szó; mindig kötelességünk segíteni, ha emberi életről van szó ». Az ítélet alapja az emberiesség általánosítása, kiindulópontja pedig az a meglátás, hogy az emberiség saját kis családunkhoz hasonlóan egy nagy család. Ezért az altruizmus fontos ideál vagy norma. Lényeges azonban, hogy a « muszáj » nem az emberi élet belső értékéből fakad, hanem egy külső adottságból, konvenciókból (« mert mégiscsak ember... »). A társadalmi konvenciókra való hivatkozás ennek a foknak ismertetőjegye. Hányszor mondjuk: a jó családapa nem iszik; egy tisztességes nő nem dohányzik; a jó pap mindig reverendában jár; a becsületes, a derék, a jellemes stb. — ezek azok a társadalmi konvenciók, amelyek meghatározzák erkölcsi viselkedésünket. A « jó fiú—jó kislány » elnevezést pedig onnan kapta, hogy gyermekeinket szoktuk így nevelni: a legsúlyosabb megindokolás, amiért így vagy úgy kell

viselkednie, igen gyakran nem több ennél: a jó fiúk nem szoktak verekedni...

4. fokozat: *A törvény és rend megtartásának erkölcse*: Hogy mi jogos, azt a társadalmi normák határozzák meg, a törvény, az előírások, a kötelességek. Íme egy negyedik fokú válasz: « Fontos, hogy megtartsuk a törvényeket, mert azok önkényes áthágása aláknázza magát a törvényes rendet. Azt mondhatnánk, hogy a törvényt csak akkor szabad megszegni, ha az illető bebizonyítja a törvény iránti tiszteletét azáltal, hogy vállalja a következményeket ». A törvény e nagy tiszteletben tartása a társadalmi rendből mint alapértékből nyeri értelmét. Ha a « jó fiú—jó kislány » erkölcsiségét hétköznapi erkölcsi szintünknek használjuk, akkor a törvény és rend erkölcséről azt mondhatnánk, hogy világos pillanatainkban néha, ünnepi erkölcsként, eljutunk ide is. Mert hát mi történne a társadalmi renddel, ha mindnyájan a magunk feje szerint mennénk?

Itt egy pillanatra érdemes megállni. Úgy gondolom, keresztény életünkben sok probléma oka éppen az, hogy erkölcsiségünkben megmaradtunk ezen a konvencionális szinten. Ezen a szinten nincs pl. epikea (*epieikeia,* méltányosság), vagyis indokolt kivétel a törvény alól. Az ilyen erkölcsi szinten mozgó ember, ha konfliktusba kerül a törvénnyel, mint pl. Heinz esetében, akkor csak úgy tudja megoldani a dilemmát, hogy a törvényre hivatkozva vállalja a következményeket. Nálunk, kereszténveknél, ez néha így jelentkezik; « tudja, plébános úr, beteg voltam, és ezért pénteken húst ettem; de a biztonság kedvéért meggyónom », vagy: « azzal váddom magam, hogy elmulasztottam a vasárnapi misét, mert súlyos beteg voltam ». Ez tehát még nem a szabad lelkiismeret erkölcsi foka, nem az elvi erkölcsösség, hanem a legalizmus, a szabálytartás erkölcsössége. Maga a törvényszegés tehát minden további nélkül bűnnek számít.

III. szint: *Posztkonvencionális erkölcsiség*

Az erkölcsösség meghatározója itt az egyén általános elveihez való alkalmazkodás. A felnőtteknek csak kisebb százaléka éri el, nagyjából a 25. életév után. Ismét két fokozatra osztható:

5. fokozat: *Társadalmi egyezmény erkölcsössége*: Az igazságosság alapját a jogos társadalmi egyezmények megtartása nyújtja. Íme egy jellegzetes válasz Heinz esetére: « Heinz ellophatja az orvosságot, az életnek a vagyonnal szembeni erkölcsi és logikus elsőbbsége miatt ». Ezen az erkölcsi fokon az ember elismeri az élet logikus és racionális elsőbbségét. Minden más törvény és jog ebből nyeri értelmét. Azonban még mindig nincs meg a teljes egyensúly jog és kötelesség között. Itt van például egy filozófus válasza Heinz dilemmájára: « A férjnek kötelessége volt ellopnia az orvosságot. Annak az elvnek a követése ugyanis, hogy a férjek legjobb képességük szerint kötelesek gondoskodni feleségükről, több jót szokott eredményezni, mint kárt. Heinznek el kellett volna lopnia az orvosságot barátjáért is, amennyiben közeli barátról lenne szó. Az ok hasonló, mint a feleség esetében. Ha azonban a rákos beteg nem közeli barát lenne, vagy éppenséggel idegen, Heinz jót cselekedne a lopással, de nem lenne rá kötelets». Ez egy jellegzetes ötödik fokú válasz. Világosan kiáll a mellett, hogy a « lopás » a konkrét helyzetben jogos, de nem azonos a kötelességgel. Így jutunk el a hatodik és legmagasabb erkölcsi ítéleti fokra, amelyen a jog és kötelesség között teljes a megegyezés, a kölcsönös megfelelés.

6. fokozat: *Az elvek és szabad lelkiismeret erkölcse*: Kohlberg szerint csak kevés filozófus tornássza fel magát erre a fokra. Az embert annyira általános érvényű elvek vezetik ítéletében, hogy nincs különbség jog és kötelesség között, áttérhet az egyikről a másikra anélkül, hogy csor-

ba esne az elven. Példánkra alkalmazva: Köteles-e a férj ellopni az orvosságot akkor is, ha nem szereti a feleségét? — Igen; a feleség életének értéke független minden személyi kötelektől. Az emberi élet értéke azon a tényen alapul, hogy belőle fakad minden erkölcsi « kell » az értelmes lény számára, ha erkölcsi szituációban van. — Tegyük fel, hogy csak barátról van szó, esetleg csak ismerősről? — Akkor is; az emberi élet értéke mindig ugyanaz.

Kant óta az erkölcsi ítéletnek ezt a legmagasabb fokát négy jelzővel látják el az erkölcsfilozófusok: az erkölcsi ítélet 1) reverzibilis, vagyis jog és kötelesség között nincs eltérés, 2) állandó értékű, 3) általános, és ebből kifolyólag 4) elkötelező.

AZ ERKÖLCSI ÉRETTSÉG FOKOZATAI

Az eddigiekből kitűnt, hogy az erkölcsi érettséget megközelíthetjük több oldalról. Az itt következők valójában bizonyos szempontból összegezést jelentenek a már elmondottak alapján. Mint láttuk, megfigyelhetjük a közvetlen erkölcsi viselkedést; érdeklődhetünk a normák, szabályok felől, amelyek a személy viselkedését irányítják; végül kérdezhetünk mélyebbre is, kutatva az erkölcsi ítéletet, egyben annak a motivációját, miért viselkedett valaki az adott helyzetben így, és nem másképpen. Bármilyen irányból indulunk el azonban, mindig oda jutunk, hogy *az erkölcsi érettségben fokozatok léteznek.* Nem minden ember cselekszik ugyanazon az erkölcsi szinten, nem mindenki oldja meg ugyanazt az erkölcsi problémát ugyanazon az érettségi színvonalon. Mi több, egy és ugyanaz a személy sem viselkedik minden helyzetben ugyanazon az erkölcsi szinten. Az erkölcsi érettség fokozatait megpróbáljuk három szempontból felvázolni:

az erkölcsi viselkedés alapján, a viselkedést irányító szabályok alapján és végül az erkölcsi ítélet szempontjából.

Első szempont: Erkölcsi viselkedés

Erkölcsi viselkedésünknek nincs talán még egy olyan kíméletlen leleplezője, mint az autóvezetés. Négy erkölcsi szinten lehet ugyanis autót vezetni:

1. A legalacsonyabb szinten az ember teljesen figyelmetlenül hajt. Egyedüli gondja: kielégíteni hajtási szenvedélyét. Csak annyiban figyelmes, hogy önmagában kárt ne ejtsen, tehát ő maga minden sofőrerkölcs megalapozója. Az élvezetkeresés és a fájdalomtól való félelem az a két tényező, amelyek bizonyos határt szabnak viselkedésének.

2. A második, kicsit magasabb szinten az ember figyelmesen hajt, de csak a forgalmi szabályok áthágásának következményei miatt. Nem szeretné ugyanis, ha elvennék jogosítványát, a büntetést sem szívesen fizeti. A többi ember még nem számít. Ez is egészen önmagára irányuló erkölcsi viselkedés.

3. A harmadik, ismét magasabb szinten már számításba jön a többi vezető is. A mások iránti tekintet is irányítója viselkedésének. De ha megkérdezzük tőle, miért hajt figyelmesen, akkor valószínűleg azt válaszolja: « Kérem, mit szólnának az emberek », vagy: « Nézze, pár perc előnyért nem teszem kockára a tekintélyemet ». Itt valójában a társadalmi elismerés, ill. elmarasztalás az, ami az egyén erkölcsi viselkedését irányítja.

4. A negyedik, egyben legmagasabb szinten lényegében általános érvényű elvek vezérlik hajtásában. Viselkedését nem határozzák meg sem külső szabályok, sem a közvélemény.

Ezzel egyben eljutottunk a másik lehető megközelítési módhoz: milyen szabály irányítja valaki viselkedését.

Második szempont: *A viselkedést irányító szabályok*

Képletes nyelvet alkalmazva, *Norman J. Bull* angol erkölcspedagógus nyomán a következő négy típust különböztetjük meg [18].

1. A « *vasszabály* » érvényesülése jellemzi az erkölcsi érettség legalacsonyabb fokát. « Szemet szemért, fogat fogért ». Ez a vérbosszú törvénye, kezdetleges erkölcsi érvelés; mert gondoljuk csak meg, kívánjuk-e magunkra is alkalmazni ezt a szabályt, például a büntetést a szigorú kölcsönösség alapján: úgy, ahogy megérdemeltük?!

2. A « *bádogszabály* » kicsit magasabb erkölcsi szintre utal: « Mindenkinek úgy, ahogy megérdemli ». A nehézséget az a kérdés okozza, hogy ki lesz az, aki meghatározza, ki mit érdemel meg. Ezen a fokon az ember tudattalanul is saját magát tartja az erkölcsösség mércéjének, és szükségszerűen mások bírájává lesz. A bádogszabály ezért valójában a vastörvénynek csak mázos változata.

3. Az « *ezüstszabály* » a harmadik, magasabb fokú erkölcsösség vezérelve: « Amit nem akarsz, hogy mások neked tegyenek, vigyázz, hogy te sem tégy olyat soha másnak ». Ezt az erkölcsi érvelést hiányossá teszi a negatív megfogalmazás, amely önvédelmi álláspontra utal. Az ember továbbá nem érzi elkötelezettnek magát másokkal szemben ennek az elvnek az alapján.

4. Az « *aranyszabály* » az, amelyik valóban elkötelez: « Amint akarjátok, hogy az emberek veletek bánjanak, úgy bánjatok ti is velük ». Lényeges különbség az ezüst- és aranyszabály között a kiindulópont: az előbbinél én, az utóbbinál a másik van a központban. Egy megjegyzést szeretnénk idefűzni. Az a tény, hogy valaki ismeri az

---

[18] Bull, N. J., *Moral Education.* London: Routledge and Kegan Paul, 1969. 155. old. köv.

evangéliumi aranyszabályt, még nem jelenti, hogy követi is. Esetleg meg sem értette. Egy kisfiú pl. így értelmezte: ha engem megüt valaki, akkor nekem is szabad megütnöm őt. Logikus, nem? Igen, de nem az aranyszabály, hanem a vaszabály szintjén, amely jellegzetes a kisgyermek erkölcsi ítéletére.

Itt újabb fordulóponthoz jutunk: az erkölcsi érettség színvonalát megvizsgálhatjuk az erkölcsi ítélet szempontjából is.

Harmadik szempont: *Az erkölcsi ítélet*

Az erkölcsi ítélet lélektanáról részletesen szóltunk előző fejezetünkben. Most röviden felvázoljuk az érettség három szintjét. E szintet az határozza meg, mit tart valaki erkölcsileg jónak, ill. jogosnak, és miért.

1. A parancsok és tilalmak erkölcse a legalacsonyabb szint. Az ember megtesz valamit vagy nem, mert megparancsolták, ill. megtiltották. Ez a tíz éven aluliak erkölcsi szintje; *prekonvencionális* erkölcsnek nevezi a szakirodalom. Ismertetőjegye: « mert megparancsolták, mert megtiltották ».

2. A társadalmi konvenciók, egyezmények megtartásának erkölcse valamivel magasabb szint. A viselkedést a betöltött szerep határozza meg, a társadalmi konvenciók, a szereppel járó elvárások. Erkölcsös az, aki jól játssza az adott szerepet. Ez a serdülők erkölcsi szintje — és társadalmunk hatvan százalékáé. Arról ismerjük fel, hogy az ember társadalmi konvenciókra hivatkozik viselkedésének megindokolásakor. Az illemkódex erkölcse ez, *konvencionális* erkölcsnek nevezi a szakirodalom. Ismertetőjegye: « mert így illik ». Megrekedés ezen a konvencionális erkölcsi szinten kellemetlen meglepetések forrása lehet mind az egyén, mind a környezete részére.

3. Az általános elvek és szabad lelkiismeret erkölcse a legmagasabb szint. Itt már nincs különbség jog és kötelesség között. Ami jó, az elkötelez. *Posztkonvencionális* erkölcs név alatt ismeri a szakirodalom. Ismertetőjegye egy általános elvre való hivatkozás, pl. a már említett aranyszabály következetes alkalmazása.

AZ ÉRETT ERKÖLCSÖSSÉG FELÉ

A vallás szerepe az erkölcsben

Az erkölcsi érettség legmagasabb szintjének megvalósításához szükséges, hogy az ember megoldja az *élet értelmének* kérdését, más szóval, hogy feloldja az egzisztenciális kétségbeesést. Az *igazi választ* itt csak a *vallás* adhatja meg. E szempontból a vallás úgy lép be az emberi erkölcsbe, mint az egyik legalapvetőbb motivációs erő. Ez egyezik azzal, amit a modern erkölcsteológia is előszeretettel hangoztat, ti. hogy a kereszténység nem visz bele lényegileg új tartalmakat az igazi humanista erkölcsiségbe, nem ad hozzá újat az alapvető elvekhez, hanem csak új *intencionalitást* visz be az erkölcsiségbe. Itt most egészen pontosan Josef Fuchsnak, a Gergely Egyetem erkölcsteológia-professzorának nézeteire gondolunk [19]. Az igazi vallásos élmény átformálja az ember lelki világát, és értelmet ad életének. Ehhez azonban nem elég bármilyen vallásosság, hanem személyes Isten-élmény, személyes hit kell. Az érett erkölcsiség tehát feltételezi az érett vallásosságot.

A vallás második óriási szerepe az erkölcsben az, hogy *átalakítja az irracionális bűntudatot racionálissá.* Az erkölcsteológiának éppúgy, mint a mélylélektannak egy

[19] Fuchs, J. *Human Values and Christian Morality.* Dublin: Gill and MacMillan, 1970, 123. old.

beláthatatlan területére léptünk ezzel a szóval: bűntudat. Hogy ne vesszünk el a kontroverziák rengetegében, vizsgáljuk meg csak egész röviden a bűntudat négy lehetséges fajtáját, utána pedig azt, hogyan segíti elő a vallás a bűntudat racionálissá való áttételét.

A bűntudat legalacsonyabb foka az ún. *tudat alatti bűntudat*: egy vak érzés, amelyből hiányzik a bűntudatot kiváltó ok ismerete. Az ember bűnösnek érzi magát, de nem tudja, miért. Szélsőséges formájában patológiai eset, ilyenkor neurotikus bűntudatnak mondjuk. — A *pszichológiai bűntudat* ettől csak abban különbözik, hogy az ok tudatos ugyan, de az érzelem nem arányos az azt kiváltó okkal. Az ilyen bűntudat romboló. Közös vonása a pszichológiai és a tudat alatti bűntudatnak, hogy a viszonyulási pont a személyiségben van, önmagára irányul, az önértekre, és nem külső, objektív érték megszegéséből ered. Az ilyen bűntudat lelkiismerete a felettes én. — A *racionális bűntudat* az, amely az ítéleten alapszik, és kiváltója az ítéletet követő tett. Így a viszonyulási pont a személyiségen kívül van: elmulasztott jó, szabadon választott rossz a megindítója. Az ember ezt a bűntudatot nem annyira érzi, mint látja, vagyis tudatában van neki. — Még csak megemlítjük az *ontológiai bűntudatot,* amely a valóság és az ideális közötti állandó feszültségből ered. Az ember nem az, aminek lennie kellene.

A vallás elősegíti az irracionális bűntudatból való előrehaladást a racionálisba azáltal, hogy objektív ideálokat, értékeket nyújt az embernek, amelyekhez igazíthatja életét. Sajnos, vallásosságunk nem ritkán ennek az ellenkezőjét szolgálja. Bűntudatot, éspedig irracionálist teremt ott is, ahol nincs rá semmi ok és szükség. Példának egy egészen modern vallásos megnyilvánulást veszünk, a karizmatikus mozgalmat. Egyes csoportokban odáig jutottak, hogy vételnek tartják, ha valaki szomorú. « A lehangoltság, a szomorúság bűn, mert Isten szeret bennün-

ket », hangoztatják. Szomorúnak lenni tabu. És éppen erre akartunk kilyukadni: a felettes és, az irracionális bűntudat jellemzője az, hogy tabukat állít az ember elé: nem szabad ezt, nem szabad azt; de hogy miért, azt ne kérdezd. Pedig mi most éppen azt kérdezzük: Miért bűn szomorúnak lenni? Mióta lett a föld ismét paradicsommá? Krisztus is volt szomorú, és nem tartotta ezt még csak szégyennek sem, még kevésbé bűntudat okozójának.

Integráció

Sok mindent elmondtunk az erkölcsi viselkedés és ítélet lélektanáról. Ha most egész röviden összegezni szeretnénk, mit jelent az erkölcsi érettség, akkor bajban vagyunk. A valóságot ritkán lehet egy mondatba tömöríteni annak elferdítése nélkül. Ha mégis, akkor kiindulópontként az erkölcsi döntést vehetjük, amely feltételezi az *egész embert* az adott helyzetben: tudat alatti és tudatos lélektani beállítottságait, dispozícióit, érzelmeit és értelmét. Mikor az egyénnek minden lélektani felépítése, tartaléka egy irányba halad, illetve jelen van egy aktusban, mint amilyen az erkölcsi döntés, akkor a pszichológia ezt az *integráció* kifejezéssel illeti. Az erkölcsi érettség neve tehát: integráció. Ami azt jelenti továbbá, hogy az erkölcsi érettség nem önmagában álló képesség, hanem feltételezi a személyi érettség többi távlatait is. Az erkölcsi személyiség kibontakozása az erkölcsi jellemben valósul meg. Mielőtt azonban megvizsgáljuk az erkölcs és jellem közötti viszonyt, szeretnénk kitérni a kibontakozás menetére. Mint minden olyan emberi valóság, amelybe az örökölt természeten és a környezet nevelői hatása mellett a szabadakarat és önnevelés is belejátszik, az erkölcsi fejlődés és kibontakozás sem egyenes vonalú ívelés, hanem dialektikus, mindenesetre dinamikus folya-

mat. A keresés, próbálkozás — és visszahanyatlás jegyét viseli magán.

Erről az erkölcsben mutatkozó visszahanyatlásról szeretnénk szólni néhány szót a következőkben.

ERKÖLCSI VISSZAHANYATLÁS

« Ilyen ember, mint ön..., hogyan szánhatta rá magát..., hogy lehet az? » — szakad fel Szonyából a megdöbbenés, mikor Raszkolnyikov, Dosztojevszkij tragikus hőse beismeri előtte, hogy ő ölte meg az öreg uzsorásasszonyt. A lány képtelen elhinni ezt, hiszen minden: a fiú jelleme, segítőkészsége, műveltsége, egy szóval minden, amit ő tud róla, ellene mond ennek a képtelenségnek. És mégis így van: Raszkolnyikov gyilkolt.

A fenti helyzet — kevésbé szélsőséges formában ugyan — a mi mindennapi környezetünkben sem ismeretlen. Olyan emberek erkölcse dől össze egyik napról a másikra szemünk előtt, akikről a legkevésbé tételeztük volna ezt fel. Jellemük, viselkedésük, pozíciójuk — mind cáfolni látszanak ezt. És mégis igaz. De ugyanígy magunkban is tapasztalhatunk — tapasztaltunk vagy tapasztalni fogunk — érthetetlen változásokat. Ha figyelemmel kísértük erkölcsi életünket, valószínűleg már többször is elcsodálkoztunk egy furcsa jelenségen: időnként visszahanyatlásokat észlelünk. Észrevesszük például, hogy az, amit előbb magától értetődőnek tartottunk, hirtelen egészen értelmetlenné, szinte visszataszítóvá válik. Elképedve látjuk, hogy olyan dolgokat teszünk, amelyek azelőtt soha eszünkbe sem jutottak volna. « Hogy én még ilyesmire is képes vagyok? ezt sohasem hittem volna magamról! Hogyan történhetett meg ez velem? — kiáltjuk elképedve —. Hogy tehettem ilyet? Mi történik velem, bennem? »

Mi történik az emberben, amikor visszahanyatlik erkölcse? — erre a rejtelmes és kihívó kérdésre próbálunk választ keresni tanulmányunk folytatásában.

Raszkolnyikov szindróma

Elmélkedésünket nem véletlenül kezdtük Raszkolnyikov megrázó esetével. A szakirodalom ugyanis az erkölcsnek időnkénti visszahanyatlását a « *Raszkolnyikov szindróma* » néven ismeri, utalva *Dosztojevszkij* « *Bűn és bűnhődés* » c. regényének tragikus hősére [20]. (A görög szindróma szó jelentése: tünetcsoport, a kóros tünetek összessége). Raszkolnyikov, a nyomorban élő orosz egyetemista baltával agyonüt egy öreg uzsorásasszonyt. Tettének látszólagos indítéka az, hogy az elrabolt pénzből új alapokra helyezze életét. Esetének mélyebb analízise azonban kimutatja, hogy valójában nem ez volt tettének igazi indítéka, hanem valami egészen más.

Ha figyelmesen végigkísérjük Raszkolnyikov esetét, akkor megfigyelhetjük, hogy nála nemcsak az erkölccsel van baj, hanem *önmagával,* az egész emberrel. Raszkolnyikov élete értelméért küzd, önmagáért. « Ki vagyok én? » — ez az örökösen visszatérő kérdés, a kínzó nyugtalanság és bizonytalanság forrása. « Élni, csak a puszta életért? » — könyörög szinte önmagának, keresve az értelmet. « Én csak merni akartam » — bizonyítja magának Raszkolnyikov. « Mikor odamentem az öregasszonyhoz, csak *ki akartam próbálni magamat* » (143). És ekkor rádöbben, hogy valójában saját magát ölte meg. Itt már érzi, hogy nemcsak az erkölcse dőlt össze, hanem ő maga, az ő belső világa — személyazonossága — hever

---

[20] Dosztojevszkij, F. M. *Bűn és bűnhődés.* (magy ford. Görög I. és G. Beke M.), Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967. Az idézetek utáni zárójelben e kiadás alapján jelezzük az oldalszámokat.

romokban. « Magamat öltem meg, nem azt az anyókát » (143).

De miért omlik össze az emberben az erkölcs és mikor?

Azért és akkor, amikor nincs igazi, autentikus *önazonossága,* hanem csak ún. kölcsönzött, elhamarkodott, ezért bizonyos értelemben torz, *koraszülött* önképe. Más szóval, az ilyen ember nem az, akinek hiszi vagy vallja magát. Mivel erkölcse erre az önazonosságra épül, ha meginog önképe, válságba kerül erkölcse is. Hogy megértsük a jelenség mibenlétét, meg kell ismerkednünk két lélektani fogalommal: koraszülött személyazonosság és státus-, ill. konvencionális erkölcs.

Koraszülött személyazonosság

A serdülőkor az életnek az a fordulópontja, amikor véglegesen ki kellene alakulnia a felnőttkori személyazonosságnak, ill. legalább szilárd alapokra kellene helyezni és helyes irányba elindítani annak további fejlődését. A serdülőben összeomlóban van egy világ: a gyermekkor személyazonossága, és kialakulóban egy másik: a felnőttkor személyazonossága. Ennek következtében a serdülő nem tudja, ki ő: már nem gyermek, de még nem is felnőtt. A gyermekkori személyazonosság elvesztése növekvő szorongást okoz. Ez a szorongás megszűnik, mikor megtalálja helyét a társadalomban, megalapozza társadalmi státusát, pályát választ, és felelősséget vállal családjáért. Ez a felnőttkori státus és a vele járó önazonossági tudat azonban nem előre megadott keret, amibe egyszerűen bele kell illeszkedni. A serdülőnek előbb ki kell kísérleteznie, melyik életformában talál legjobban magára, melyik felel meg képességeinek, végső elemzésben: melyik ígéri legmegbízhatóbban személyisége megvalósítását vagy, ahogy mondani szoktuk, a személyi bol-

dogságot. Valóban, a serdülőkort egészen értelmesen és elfogadhatóan kifejezhetjük a kísérletezés kategóriáiban. A serdülő kísérletezik önmagával: érzelmeivel, képességeivel, hajlamaival; kísérletezik az emberekkel: ideálokat keres, udvarol; végül kísérletezik a hivatásokkal: ifjúsági csoportokban, önképzőkörökben, különféle klubokban próbálja alkalmasságát. Utoljára döntésre kerül a sor, elfogad egy adott életformát annak minden velejárójával, így megalapozza társadalmi státusát, és következésképpen megtalálja személyazonosságát.

Ha azonban a serdülőnek nincs lehetősége vagy bátorsága a kísérletezésre, a szorongás lefokozása céljából belemenekülhet egy előre megadott státusba; más szóval, elfogad egy bizonyos életformát, amely kívülről esetleg biztosítja a helyét az emberek között, de nem biztos, hogy a serdülő önmagára talál ebben az életformában. Minden társadalmi szereppel ugyanis pontosan meghatározott viselkedési elyárások járnak. Ebben a szerepben így kell viselkedni, abban úgy; én most tehát ez vagyok: orvostanhallgató, kispap, katonatiszt, férj, feleség, anya stb. Figyeljük meg a hangsúlyt: az igazi önazonossági tudat arra a kérdésre ad választ, hogy *ki* vagyok; a hamis pedig csak arra, *mi* vagyok. Az ilyen — menekülésből vállalt — önazonosság nem igazi, hanem kölcsönvett, éretlen, ezért bizonyos értelemben « *koraszülött* ».

Az ilyen ember másoktól kölcsönvett szerepet játszik. Ahelyett, hogy önmagához hű azonosság nyilvánulva meg életében, inkább egy szerepet játszik. Itt jutunk el a konvencionális erkölcs fogalmához.

Konvencionális erkölcs

Mint mondottuk, minden szerephez, életstátushoz pontosan meghatározott viselkedési elvárások fűződnek. Ha a szerepünkhöz méltóan viselkedünk, akkor az embe-

rek azt mondják ránk, hogy erkölcsösek vagyunk. Ez azonban csak *konvencionális,* polgári erkölcs: meghatározói ugyanis a társadalmi elvárások. A « jó fiú—jó kislány » erkölcse ez, ahogy korábban kifejtettük, vagyis a jó szerep játszása: úgy viselkedünk, ahogy « illik ». Talán már érezzük a következményeket: A koraszülött önazonosság vagy az igazi önazonosság hiánya megrekeszti az embert a társadalmi elvárások területén. További erkölcsi fejlődés, ill. beérés helyett a megrekedt egyéniségű ember szerepel. Szerepét igyekszik jól játszani, de nem önmagát éli. Mindez előbb-utóbb válsághoz vezet. Ha előbb nem, ez a válság bekövetkezik az ún. « kiábrándulás » korában » [21], amely a legtöbb embernél a harmincas évek elején jelentkezik. Ez az az időszak, amikor rádöbbenünk arra a szakadékra, amely vágyaink és a kielégülés, elképzeléseink és a beteljesülés között tátong. Minden fiatal idealista: nagy tervekkel és elgondolásokkal lép be az életbe. Később be kell látnia, hogy az élet többet ígér, mint amennyit ad. El kell ismernie, hogy kevésbé intelligens és tehetséges, mint gondolta; be kell érnie kevesebb jövedelemmel; meg kell elégednie kisebb népszerűséggel, kevésbé ideális házassággal, mint ahogy megálmodta. Ez a felfedezés nem ritkán lázadásra vezet. Az ember bűnbakot keres nem sikerült élete miatt, másokat von felelősségre azért, hogy nem érte el azt, amit, úgy gondolja, jogosan el kellett volna érnie. Röviden: *meginog önazonossága.* Mivel erkölcse erre az önazonosságra épült, az is szükségszerűen válságba jut, aminek legszembetűnőbb megnyilvánulása a hirtelen erkölcsi visszahanyatlás. Ezen a ponton visszajutottunk a Raszkolnyikov szindrómához.

---

[21] Allport, G. W. *The Individual and His Religion.* New York: Macmillan, 1974, 106. old.

A tünetek — a válság jelei

A személyazonosságnak, és következésképp az erkölcsnek ez a válsága nem hirtelen bekövetkezett széthullás, hanem lassú folyamat eredménye. Ezért hasznos felfigyelni azokra a tünetekre, amelyek megelőzik a válságot. Négy különösen fontos ismertetőjegye van a Raszkolnyikov szindrómának, tünetcsoportnak.

1. *Túlzott érzékenység a saját személyi mivoltot illetően.* Az ember mintha már érezné saját belső törékenységét, sebezhetőségét, tudattalanul is attól retteg, hogy minden érintésre összetörik belső világa. Kicsit amolyan nebáncsvirággá válik. Raszkolnyikov bosszúsan tapasztalja, hogy « noha egy perccel előbb még emberek társaságára vágyott, az első valóban hozzá intézett szóra feltámadt megszokott érzése, az ingerültség és ellenszenv minden idegen iránt, aki személyéhez próbál vagy csak szándékozik férkőzni » (14).

2. *Elfordulás az emberektől*: az elszigeteltség és érzékenység logikus következménye. Raszkolnyikov már jóval tette előtt teljesen elvonult az emberektől. « Egy új, leküzdhetetlen érzés lepte meg... testileg undorodott mindentől » (109). A nagyon magányosak, a « hozzáférhetetlenek » valahogy mindig viszolygással töltenek el bennünket. Azt mondjuk rájuk, hogy kiszámíthatatlanok, és szinte érezzük, hogy valami történni fog bennük. Ha már valaki teljesen elfordult az emberektől, akkor más megoldása nincs, mint a saját erejére támaszkodni. Ez egyben a szindróma harmadik ismertetőjegye.

3. *Saját erejére való támaszkodás.* « De most látom, hogy nem kell semmi... senki segítsége... *majd én magam* » (111) — veti oda durcásan barátjának Raszkolnyikov. Ezek azok az emberek, akiknek — vagy saját életünk azon pillanatai, amelyekben nem kell senki segítsége, útmutatása, tanácsa, támogatása. Ennek a lelki álla-

potnak a tetőfokán következik be a végső összeomlás. « Mintha ollóval vágta volna el magát mindentől és mindenkitől abban a pillanatban » (114), olvassuk Raszkolnyikovról. Az erkölcsnek itt vége, mert ha nincsenek emberi kapcsolatok, akkor az erkölcs is értelmét veszti. Az « én » a « te » kimondásában születik meg. Ha valaki letagadja a « te »-t, a másikat, elpusztul « én »-je is. Vége a konvencionális, polgári erkölcsnek. A Raszkolnyikovoknak csak egyetlen *lehetőségük* marad: a romokon új, általánosabb elvekre alapozott — és ezért magasabb fokú — személyesebb erkölcsöt kiépíteni.

4. Az erkölcsi visszahanyatlásnak ebben a fázisában az ember jellegzetes *életfilozófiával* próbálja racionalizálni, elfogadhatóvá tenni lelki állapotát. Raszkolnyikov filozófiája az volt, hogy minden nagy ember a történelemben másokat gázolva tört fel az élre. A szétbomló polgári, konvencionális erkölcs filozófiája azt mondja: mások is így viselkednek.

A szindróma feloldása

Ha a Raszkolnyikov szindróma azt jelzi, hogy az emberben széthullóban van a konvencionális erkölcs, akkor ez egyben *lehetőség* is a magasabb fokú erkölcs kiépítésére. A szindróma annak a jele, hogy ő nem ő, hanem csak játszotta a szerepet, most elégedetlen ezzel a hamis állapottal, és eljutott arra a pontra, amikor újra számot kell adnia önmaga előtt, ki ő, és mi életének értelme. Az erkölcsi visszahanyatlás tehát annak a vészjele, hogy *újra át kell struktúrálni személyazonosságunkat,* vagyis tudatosítani, módosítani azt. Ilyen állapotban az ember, akár a fuldokló, kétségbeesetten ragadja meg az első és legközelebb álló szilárd tárgyat, ha mindjárt szalmaszálról van is szó. Amit tesz, azt magáért teszi. Jó ezt szem előtt tartani, mielőtt másokat megítélünk. « Egyszerűen

csak öltem, magamért, egyedül magamért... » (142) — vallja keserűen Raszkolnyikov. « Nem értette, hogy ez az érzés már egy eljövendő életfordulatnak, feltámadásnak, jövendő új életszemléletnek a hírnöke lehet » (265).

Ahhoz, hogy az ember ilyen lelki, személyi és erkölcsi válság után feltámadhasson egy új, magasabb életre, szükséges újra megtennie ugyanezt az utat — viszafelé. Először is rá kell döbbennie, hogy a maga erejéből képtelen igazi, teljes emberi életet élni. Senki sem sziget: szükségünk van egymásra. Sem lélektani, sem tapasztalati téren nincs abszolút függetlenség. Az ember kevés önmagának. Tehát fel kell újra fedezni az embereket. Ez leginkább egy meghatározott személyen keresztül történik, akire az ember rárakhatja terhének egy részét. Raszkolnyikov életében ezt a hídat az emberekhez Szonya, a megalázott és sokat szenvedett utcalány képviseli. Érdekes, hogyan vezeti vissza Szonya Raszkolnyikovot az emberekhez:

> « Menj, most mindjárt, ebben a percben, állj meg a keresztúton, aztán hajtsd meg magad az egész világ előtt, a négy égtáj felé, és mondd fennhangon mindenkinek: Öltem! Akkor az Isten új életet ád neked » (143).

Ha ez a visszatérés megtörtént, akkor meg kell tenni még az utolsó lépést: kitárni magunkat, és beengedni valakit az életünkbe. Raszkolnyikov esetében ez újra Szonya: « A szerelemben támadtak fel » (270). Ezt a gondolatot hosszan tovább lehetne fűzni. Szemünk előtt tartva a felvázolt lélektani folyamatot megértjük, hogy egy házasság a férj és feleség kölcsönös barátsága és egymás iránti nyíltsága nélkül reménytelen játék. Ugyanígy megértjük, hogy egy papi vagy szerzetesi élet személyes Krisztus-viszony nélkül, valamint az emberek felé kitáruló nyíltság nélkül nem sok értéket rejthet magában.

Következtetések

Tanulmányunkat néhány pontokba sűrített következtetéssel zárjuk. Összegezzük mindenekelőtt mégegyszer az elemzés folyamán felmerült súlypontokat. Az elhamarkodott, kölcsönvett és ezért koraszülött személyazonosság megrekeszti az erkölcsi fejlődést az ún. konvencionális fokon. A további szellemi fejlődés folyamán az önazonosság új megfogalmazást követel. Ezáltal a konvencionális erkölcs is alapjaiban meginog. Ezt a válságot erkölcsi visszahanyatlás kíséri, az ún. Raszkolnyikov szindróma.

1. Raszkolnyikov esete szélsőséges eset. De mindannyiunk életében voltak, vannak és lesznek hasonló, kisebb-nagyobb méretű válságok, mert, úgy tűnik, ezek a haladás, a fejlődés és érlelődés velejárói. Mindegyikünknek újra és újra végig kell járnia ezt az utat: elismerni önmagunk elégtelenségét, elfogadni mások támogatását, és beengedni valakit életünkbe.

2. Ha valaki tapasztalja magában a Raszkolnyikov szindrómát, vagyis hogy erkölcse mintha széthullóban lenne, akkor ne a tüneteken akadjon meg, hanem keresse az okokat. Mi van a személyazonosságommal? Ki vagyok én? — ezek a helyénvaló és célba vezető kérdések.

3. Nevelőknek, szülőknek: Értelmes dolog, sőt kötelesség megkérdőjelezve ellenszegülni serdülőkorban lévő neveltjeik szélsőséges és elhamarkodottnak tűnő döntéseinek. A szülő jogosan ellenezheti tizenötéves fiának a szemináriumba vagy szerzetbe való lépését, tizenhatéves lányának a házasságát — addig a pontig, amíg meg nem győződött, hogy ez nem szorongás szülte menekülés egy kölcsönvett önazonosságba, hanem egy már korábban megindult fejlődés és érlelődés természetes továbbfolytatása. Hasonló módon megkérdőjelezhetők azok az esetek is, mikor valaki megnősül vagy férjhez megy csak azért, hogy ne maradjon agglegény, ill. vénlány.

NEGYEDIK FEJEZET

ERKÖLCS ÉS JELLEM

ERKÖLCS ÉS JELLEM

Az erkölcsi fejlődés célja az erkölcsi jellem kialakulása. Ebben az összefüggésben a « jellem » szó azoknak az elveknek az összeségét akarja körülírni, amelyek egységessé, összefüggővé és értelmessé teszik egy ember viselkedését. Más szóval, akkor beszélünk jellemről, mikor egy ember viselkedéséből kiérezhető bizonyos elvekhez való következetes alkalmazkodás. A jellem, mint tudjuk a mindennapi szóhasználat alapján is, értékfogalom, vagyis lehet beszélni pozitív és negatív jellemről. Mikor az erkölcsi jellemről van szó, akkor pozitív és negatív helyett inkább érett és hiányos erkölcsjellemeket különböztetünk meg. Az erkölcspszichológia hat erkölcsjellemet ismer:

1. amorális, vagyis erkölcs nélküli jellem;
2. konformista, vagyis megalkuvó;
3. autoritárius, vagyis tekintélyi;
4. kollektivista, vagyis közösségi-személytelen;
5. elvekhez ragaszkodó;
6. altruista, vagyis embertársra irányuló független erkölcsi jellem.

A továbbiakban kitérünk minden egyes jellemtípusra, külön hangsúlyt fektetve mindig a lélektani háttérre. A jellemeket egy-egy jól ismert irodalmi példán keresztül mutatjuk be. Vizsgálódásunkat az erkölcs nélküli jellemmel kezdjük.

Az amorális, erkölcs nélküli jellem kifejezés arra utal, hogy a szóban forgó embernek nincsenek egységes vezérelvei, amelyek összefüggővé tennék viselkedését. Nem « erkölcstelenségről », immoralitásról beszélünk, mert az erkölcstelenség a létező elvnek tudatos megszegése, hanem éppen ennek az elvnek a hiányáról vagy csak hiányosságáról.

Az erkölcs nélküli jellemtípusok itt élnek közöttünk. Ezek korántsem buta vagy együgyű emberek, ellenkezőleg, gyakran igen éleseszűek, tárgyilagosak, életrevalók. Első tekintetre azonban nehéz felismerni őket, mert kitűnően megtanulták az erkölcsös viselkedés művészetének játszását. De igazi, személyes erkölcsi elveik nincsenek. Ezért hideg számítással kihasználják mások lojalitását vagy becsületességét anélkül, hogy ez bűntudatot okozna bennük. Képesek messzemenően előre tervezni, és meglepően tudják fegyelmezni önmagukat a kitűzött cél elérésének érdekében. Egyik legszembeötlőbb jellegzetességük éppen a célra való törekvés, ami néha történetéssé fokozódik. Ez a minden áron elérendő cél lehet hatalom, hírnév, egészség, élvezet, becsület, mi több: életszentség, tökéletesség, erkölcsi tisztaság stb.

Az erkölcs nélküli jellemnek szinte iskolapéldájával találkozunk *Németh László* « *Gyász* » című regényében, a főszereplő Kurátor Zsófi személyében [22]. Egész röviden: a 22 éves Zsófinak meghal az ura, majd egy időre rá a kisfia. Zsófi állandó gyászban él, ez a gyász szinte életstílusává válik. Ami azonban bennünket itt különösen érdekel: Zsófi eszközként használja a gyászt. Magának az írónak jellemzése szerint, Zsófi esete a kórosan felfokozott

---

[22] Németh L., *Gyász*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964.

becsületesség. E beteges becsületérzés mellett azonban goromba erkölcsi hiányosságok mutatkoznak Zsófi viselkedésében. Zsófiból hiányzik az erkölcsi következetességet és egységet biztositó jellem. Ellentétes, összeegyeztethetetlen viselkedésmódok és beállítottságok férnek meg benne anélkül, hogy ő ezt érezné, vagy tudatában lenne annak, mennyire eltorzult személyiséget hordoz magában. Ez különben is az ilyen jellemnélküliségnek a jellegzetes ismertetőjegye: kuszaság, egymástól elkülönült tömbökre oszlott psziché. De mielőtt belebocsátkoznánk a jelenség lélektani hátterének elemzésébe, figyeljük meg Zsófi személyén keresztül a legszembeötlőbb tüneteket.

Ismertetőjegyei

Az erkölcs nélküli jellemtípusnak négy goromba ismertetőjegye van, amelyek nemcsak elárulják hiányosságát, hanem kellemetlenné is teszik őt az emberek körében.

1. *célratörés*: Mint már említettük, az erkölcs nélküli jellemek egyik könnyen megfigyelhető tulajdonsága a célratörés. Valójában ennek az egy célnak a minden áron való elérése az, ami kiszorítja belőlük az erkölcsi érzéket. Kurátor Zsófit az emberek már csak így jellemezték: az egyetlen, aki mindig *egyfelé siet*. Zsófi mindig a temetőbe ment, de ez az « egyfelé való sietés » mélyebb lélektani síkon is érvényes: Zsófinak minden idegszála ezt az egy célt szolgálta: bizonyítani becsületességét az emberek előtt.

Ezzel kapcsolatban az ilyen emberek viselkedésében felfigyelhetünk egy gyakori jelenségre, amit a morálteológia a « kompenzációs skrupulozitás néven ismer [23]. Az ember görcsös aggályossággal ragaszkodik egy-egy er-

[23] Böckle, F., *A morálteológia alapfogalmai*. Bécs: OMC, 1975, 67. old.

kölcsi előírás legapróbb részleteihez is, miközben a lényegest elhanyagolja. Kényes például az öltözködés szemérmességére, de észre sem veszi saját rágalmazó szavait. A lélektan « erkölcsi szuperkompenzációnak » nevezi ezt a jelenséget: az erkölcsi értékek egyikének túlhangsúlyozása. Találkoztunk már olyan emberrel, akinek a pontosság rögeszméje, de elhanyagolja családját. Sajnos, láttunk már szerzetest is, aki a « tökéletességre való törekvésében » embertársát egyszerűen észre sem veszi, átlép rajta, sőt pokollá teszi környezete életét. A cél elérésében minden eszközt jogosnak lát, mi több, mindent csak mint eszközt észlel, az embereket is beleértve. Ezzel eljutottunk az erkölcs nélküli jellemek másik ismertetőjegyéhez.

2. *érzelmi hidegség*: Érzelmi viszonyukban távol állnak az emberektől. Nem látják meg mások szenvedését, vagy nem érdekli őket. Szívtelenek. Képtelenek beleélni magukat a másik ember érzelmi világába, nem tudják a másik szemszögéből értékelni a helyzetet. Ez az érzelmi távolság néha gorombáskodásban, sértegetésben nyilvánul meg. Esetleg felfokozódik aktív gyűlöletté. Németh nagyszerűen érzékelteti Zsófi érzelmi hidegségét saját családjával szemben:

> « Zsófi összeszedte a gyereket, s nagyot rántott a kicsi karján, amikor a konyhaajtóban viszafordult. A gáderen Mari került elé, véreres, kibőgött szemeiben tanácstalanság. — Édesapám olyan csúnyául tett — rebegte —, azt mondta, elpofoz a háztól, ha még egyszer... — Pofozzon, ha tetszik, tőlem összeverhetitek egymást, azt se bánom. Csak énhozzám ne gyere. Nem azért őrzöm tisztán az uram nevét, hogy miattad hozzanak hírbe mindenféle lópofájú béresnéppel. — Jó hangosan mondta, hogy az anyja is hallja a konyhában, s otthagyta a kis Marit a boldogtalanságával! » (37).

3. *következetlenség*: Szakkifejezéssel élve, a személyi integritás hiánya. Az erkölcsben ez úgy jelentkezik, mint összeegyeztethetetlen, ellentétes viselkedésmódok megférése az egyénben. Próbáljuk ismét Zsófi személyén megfigyelni ezt a jelenséget. Egyrészt betegesen vigyáz becsületére, másrészt olyan indulatokat táplál magában, mint a gyűlölet, hazugság, gúnyolódás, írigység, féltékenység. Íme néhány jellegzetes idézet: « S Zsófi gyűlölete most összefogja az apját az anyósával meg a Lak gépésznével ». Vagy: « ... kapva kapott az öregasszonyon, akit már inkább csak életprogramból gyűlölt, valójában kellett neki, mint az alvás, vagy az evés » (68). Egy másik példa a gúnyolódásra: « Zsófi egy pillanatra sem emelte föl a hangját, éppen hogy egy kicsit az orrából beszélt, mint az öregasszonyok, amikor valami fontos, életbevágó dolog fölött szentenciázgatnak. Kurátorné gyanakodva, hülyén pislogott rá. Csipkelődni, ingerkedni szokott vele a lánya, de azt nem tudta elképzelni, hogy e mögött a bölcselkedő hang mögött véres, öngyilkos gúny lappangjon » (57).

Legmegrázóbb azonban az a jelenet, amikor Zsófiból kitör megoszlott személyiségének minden értelmetlen, irracionális gonoszsága, ti. amikor kisfia előtt kigúnyolja Irmát, a félszeg, púpos, de jólelkű lányt, akihez odaszokott a kisfia. Ebben a jelenetben benne van Zsófi jellemének minden erkölcsi foltja, lelki szerkezetének minden nyomora:

> « Zsófi pedig nem törődött vele, hogy milyen csúnya, amit csinál, ki akarta irtani a fiából a diadalmas púpost, telhetetlen haraggal kiabálta: — olyan anyukád lesz, mint egy csúnya béka, s vele kell majd az utcára menned. Szépek lesztek majd, s te is úgy fogsz menni, mint ő. — S itt Zsófi a nyakába húzta s mellére nyomta a fejét, és púposan bicegett körül a konyhában. Sanyi nem értette, mi ez, ő nem tudta,

hogy az anyja, amikor ilyen csúnyán tesz, az Irmust csúfolja, akit ő úgy szeretett, ahogy megszokta. Csak a förtelmesen eltorzult anyukáját látta, aki kétségbeesett vágtában bicegett a tűzhely és az asztal körül, s kicsi szíve, borzalommal kapkodott a varázsszó után, amitől megint kiegyenesedjék, s a régi szép anyuka legyen. — Csúnya anyu, csúnya anyu — sikoltotta kétségbeesetten. — Te vagy a csúnya, csúnya rossz fiú — kiabálta vissza Zsófi, aki úgy érezte, a gyerek az Irmus pártjára állt, s erről a csúnya anyuról egyszerre megérezte, hogy csakugyan csúnya, gonosz volt, amikor a gyerek előtt a púpost kicsúfolta. Kétségbeesésében előbb verni kezdte, aztán az ölébe kapta, s csókolgatta, ringatta a föl-föl sikló, majd föl-fölzokogó gyereket » (98).

4. *kivetít*: Minden bajnak okát másokban látja, nem saját magában. Közvetve ez gyakran irigység formájában jelentkezik, irigyli mások szerencséjét, boldogságát, fiatalságát, jóságát... « Föl tudott volna sikoltani, annyira kínozta az emberek jókedve s a világ világossága » (109). De nem ritkán éppen az Istent okolja saját nyomoráért, és következetképpen, elveszti Istenbe vetett korábbi hitét. « Az Isten megmutatta, mit szán nekem. Ha ugyan van Isten, mert én abban nem hiszek. Hiszen ha van is, jobb lenne, hogyha nem volna. Mit bosszul úgy az Isten egy olyan kis gyereken, mit ér vele, ha megmutatja, hogy el tudja taposni? Vagy mit csináltam én is, hogy így megalázott. Nem volt nálam rosszabb asszony a faluban? » (203). A mindennapi életben nem egyszer halljuk: « Az a nyomorult már megint az utamba állt ». Az embertársnak ilyennemű észlelése erkölcs nélküli jellemre utal.

Lélektani háttér.

Ennek az erkölcsi problémának lélektani hátttereként a *személyi integritás hiányát* jelölhetnénk meg. « Szétfolyt személyazonossági szindrómáról » beszél a szakirodalom. Az emberben nem vált egységes egésszé személyiségének minden összetevője. Valami oknál fogva az ilyen psziché tömbökre oszlott, többé-kévésbé független részekre. Az ilyen személyazonossági tömbösödés védekező hadművelet: azt a célt szolgálja, hogy szétválasztva és kivetítve a külső világba az ellentmondásos, primitív érzelmi állapotokat, megőrizze az ént a még tragikusabb teljes széthullástól. Így amikor a külső inger kényszere következtében negatív indulatok törnek fel benne, ezek szinte ki vannak szorítva a tudat peremére, kivetítve, mintha nem a személyhez tartozó elemek lennének, hanem rajta kívül álló valóságok. Az önmagáról alkotott pozitív én-kép így nincs veszélyeztetve. A tudathasadásnak egy változata ez, talán személyiséghasadásnak nevezhetnénk [24].

Három fő tényező felelős az erkölcs nélküli jellem kialakulásáért: örökölt temperamentum, anyai szeretet hiánya, hiányos erkölcsi nevelés.

1. *schizoid temperamentum*: Eysenck angol pszichológus szerint a szélsőségesen kifele irányuló természet, az extrovertált, az ún. « schizoid temperamentum » megnehezíti az erkölcsi ellenőrzés elsajátítását [25]. Ez összhangban van azzal, amit már elmondtunk, ti. hogy az erkölcs nélküli jellem egyik jellegzetessége a célratörés. Talán csak annyit fűznénk még hozzá, hogy kifelé való

[24] Lichtenberg, J. D. and Slap, J., Notes on the Concept of Splitting and the Defense Mechanism of the Splitting of Representations. *Journal of the Amer. Psychoanal. Assoc.*, 1973, *21*, 772-787.

[25] Wright, i.m. 210. old.

irányultságuk nem annyira az emberekre vontakozik, mint amennyire a tárgyi világra, feladatokra, dolgokra, célokra: az ilyen irányultságnál az emberek is eszközökké válnak.

2. *anyai szeretet hiánya*: Esetleg kibővíthetnénk: hiányos anyai szeretet. A szeretetnek hiánya ugyanis gyakran álcázott formában jelentkezik. Az érzelmi kifakadások és túlzott aggodalmaskodás mögött meghúzódhat — tudat alatti szinten — közömbösség, sőt ellenséges alapmagatartás a gyermekkel szemben. Emlékezzünk csak arra a jelenetre, mikor Zsófi kicsúfolja a púpos Irmát a gyerek előtt. Azt hiszi, ezt szeretetből teszi, de egész jellemrajzából kitűnik, hogy valójában közömbös a gyerek iránt. S ha szabad továbbgondolni a regényt; ha életben marad, valószínűleg a kis Sanyi is hasonló erkölcstípussá vált volna, mint amilyen az anyja volt a hiányzó anyai szeretet és a következetlen erkölcsi nevelés miatt. A bármi formában nem kívánt gyermekeknek leginkább ez a sorsuk. A lélektan szakemberei a mai napig nem tudták elfogadhatóan megoldani az emberi, helyesebben gyermeki lélek e rejtélyes problémáját: a tudatos vagy tudattalan anyai eltaszítást semmiféle későbbi szeretetbűvészet nem képes ellensúlyozni. A személyi integritás a jól beépített ún. objektumviszonytól függ. Az első és alapvető objektum az anya. Akinek negatív anyaképe van, az nem képes együttérezni másokkal, és nem képes összhangba hozni magában a jót és a rosszat. A fejlődés egy korai fázisában ugyanis a jó és a rossz még különálló valóságok a gyermek tudatában, nem képes őket egy fogalomban megélni, ti. hogy ő maga egyidőben jó is meg rossz is. Az integritás (személyazonosság) ennek a kettőnek egybekapcsolásából születik meg [26]. A szintézis

[26] Kernberg, O., Early Ego Integration and Object Relations. *Annuals* of the N. Y. Academy of Sciences, 1972, *193,* 233-247.

az önmagamról alkotott fogalomban, az én-képben valósul meg. Az erkölcs nélküli jellemben nem történt meg ez a szintézis. Az ilyen ember nem látja személyiségének gonosz oldalát, hanem kivetíti azt a külvilágba. Rossz a környezet, sikertelenségéért mások a felelősek, s a világ bajaiért esetleg Istent vonja felelősségre, mint Zsófi. Egyszerűen nem látja, hogy a rossz benne lakik.

3. *hiányos erkölcsi nevelés*: Ha a gyermek fiatal évei során nem lát következetes erkölcsi példát, mert szülei másra akarják megtanítani, mint amit maguk megvalósítanak a saját életükben, akkor a gyermek valószínűleg erkölcs nélküli világnézetet tesz magáévá, egyszerűen azért, mert nem tud eligazodni a jó és rossz között. Hogy megmentse az önmagáról alkotott pozitív képet, a rosszat vagy elkülöníti, vagy kivetíti. Ezzel visszajutottunk a kiindulóponthoz: az erkölcs nélküli jellem lélektani háttere a *szétfolyt személyazonossági szindróma.*

Megoldási lehetőség: kilépni a körből.

Az erkölcs nélküli jelleműek valójában tragikus sorsú emberek. Szenvednek saját megosztottságuk, nyomoruk miatt. Mint már jeleztük, inkább lélektani, semmint erkölcsi problémáról van szó. «Szerencsétlen egy természet», mint Zsófi, az emberek szemében « rettenetes asszony », aki kizárja saját magát az emberek társaságából. Zsófi szomorú sorsát csak ebből a gondolati körből való kilépés akadályozhatta volna meg, jegyzi meg a könyv Utószavának írója. A pszichológia is ezt a megoldást ismeri. Minden embernek van egy bizonyos hasznossági elmélete a mindennapi életben, amellyel elfogadhatóvá teszi magát saját maga és mások előtt. Ez az elmélet hasznos, de veszélyes, mert nem a valóságra épül, hanem szubjektív világunkra. A fejlődéshez ki kell lépni ebből a gondolati körből azáltal, hogy a használati elméletbe belevonja környezeté-

nek érzelmeit is. A kulcsfogalom tehát a háttér-információ (feed-back): figyelni arra, hogyan élnek meg bennünket azok, akik legközelebb állnak hozzánk.

A MEGALKUVÓ ERKÖLCSJELLEM

> « Alekszej Alekszandrovics egész életét a hivatal világában élte és dolgozta végig, s az életnek csak a tükörképével volt dolga. Valahányszor magába az életbe ütközött, elhúzódott tőle ».
>
> (Tolsztoj: Anna Karenina, I,173)

Alekszej Alekszandrovics Karenin személyiségén próbáljuk megfigyelni és megérteni a *megalkuvó*, konformista erkölcsjellemet, amelynek felvázolásához szinte definícióként használhatjuk az előbbi idézetet. Alekszej Alekszandrovics Karenin Tolsztoj Leó « Anna Karenina » c. regényének egyik főszereplője, Anna törvényes ura [27]. Elemzésünk feltételezi ennek a világhírű regénynek legalább általános vonalakban való ismeretét. A könyv Anna Karenina életének, szerelmének és tragikus halálának erőteljes leírása. Anna beleszeret a fiatal Vronszkij grófba, elhagyja törvényes urát, a nála 20 évvel idősebb Karenint, akitől, úgy érzi, sohasem tapasztalt igazi szeretetet. Anna tragikusan fejezi be életét — a vonat kerekei alatt. A könyvet azonban itt csak egy szemszögből elemezzük: Megpróbáljuk megrajzolni és lélektanilag kielemezni Alekszej Alekszandrovics Karenin erkölcsjellemét, amely szerintünk a tipikus megalkuvó, konformista erkölcsjellem.

---

[27] Tolsztoj, L., *Anna Karenina.* (Németh L. ford.), Budapest: Európa Könyvkiadó, 1964, I, II. kötet.

Ennek az erkölcstípusnak vannak pozitív, sőt megcsodálni való vonásai, tulajdonságai is. Igen gyakran nagyon rendezett, kívülről nézve szinte tökéletes életet él. Az embernek az a benyomása, hogy eszményien kiegyensúlyozott; pontosan tudja, mit akar, s amit akar, azt véghez is viszi. Ismerőseinek köre nagy, sok összeköttetése van. Környezetének szemében befutott emberként hat. Mindez azonban csak addig érvényes, amíg az élet nem állítja olyan feladatok elé, amelyek nem tartoznak bele semmiféle előre megadott keretbe, hanem egyéni, eredeti döntést és megoldást tételeznek fel. Itt elbukik. Hogy miért? — ez ennek az elmélkedésnek a problémája, erre a kérdésre szeretnénk legalább némi fényt deríteni.

Tolsztoj nagyszerűen érzékelteti ezt a problémát Karenin esetében. Amíg olyan erkölcsi, vagy általában életproblémákat kell megoldania, amelyekhez pontosan tudja az illemkódex szabályait és környezetének elvárásait, addig Karenin maga a megtestesült tökéletesség. Az emberek jónak, nagylelkűnek, jellemesnek tartják. Amikor azonban olyan helyzetbe jut, hogy egyéni döntést kell hoznia, akkor egyszerűen elveszik, szorongás és pánik fogja el. Nincs már mibe kapaszkodnia: « Valahányszor magába az életbe ütközött, elhúzódott tőle. Most azonban olyan érzése volt, mint annak az embernek, aki nyugodtan sétál az örvény felett a hídon, s hirtelen látja, hogy a híd föl van szedve, s előtte az örvény. Ez az örvény maga volt az élet, a híd pedig az a mesterkélt élet, melyet Alekszej Alekszandrovics élt ». (I,173).

Jellemző ugyanis a megalkuvó erkölcsjellemre egy pontosan meghatározott csoporthoz, közösséghez, társadalmi körhöz való tartozás szüksége. Döntéseiben, viselkedésében, egész életében aztán ezekhez a csoportnormákhoz igazodik. Mindent el fog követni, hogy közösségében elfogadtassa magát, mivel ez az az elem, amely-

ben élni tud. Számára a legrosszabb elképzelhető büntetés a csoportból, közösségből való kizárás. Innen ered megalkuvó viselkedése: semmi áron sem megszegni a csoportnormákat. Erkölcsi ellenőrzése tehát ebből az alkalmazkodási, mi több, megalkuvó törekvésből formálódik. Erkölcse a csoport erkölcse: ha csoportot cserél, megcseréli erkölcsét is, új közösségének elvárásához igazítja; ha az bűnözésre adja magát, ő is csatlakozik; ha az vallásos, ő is azzá válik. Vizsgáljuk meg egyenként a megalkuvó erkölcsjellem ismertetőjegyeit, továbbra is Karenin személyén keresztül.

Ismertetőjegyei

1. *csoportközpontú*: A megalkuvó jellemtípus alapvető vonása a csoporthoz, a közösséghez, a társadalmi státusát megalapozó réteghez való erős kötöttség. Mindenben helyesli a csoport véleményét, alárendeli magát normáinak. Élete középpontjában (s mint látni fogjuk, személyisége középpontjában is) a csoport áll, teljesen azonosul vele. Kareninnál ezt a csoportközpontúságot felismerjük egész életstílusában: neki mindene a társadalmi « kör », ahogy ezt ő maga nevezte. Külön is megfigyelhetjük több helyzetben: « Alekszej Alekszandrovics életének minden pillanata el volt foglalva, s be volt osztva... A kör, amelyhez tartozott, amelyen át karriert csinált... nagyon sokra tartotta ezt a kört » (I,133). Egy másik helyen maga Tolsztoj utal erre a vonásra, nem minden irónia nélkül: « A. A. elvben helyeselte a nyilvános bíráskodást... de szolgálati okokból nem értett egészen egyet, sőt el is ítélte, amennyire már ő valamit, amit legfelsőbb helyen megerősítettek, el tudott ítélni » (I,442). Néha maga a személy is érzi, hogy a csoport, a társadalmi kör, a környezet, amelyben él, szinte rajta kívül álló és őt felülmúló erőként irányítja az életét:

« Lehetetlen társadalmi helyzete, feleségének a gyűlölete, általában annak a durva titokzatos erőnek a hatalma, amely életét lelki hajlamai ellenére kormányozza, s rákényszeríti, hogy akarata szerint tegyen... sosem volt még olyan nyilvánvaló előtte, mint most. Tisztán látta, hogy minden ellene van: nem engedik meg, hogy azt tegye, ami most olyan természetesnek és szépnek tűnt föl, s arra sarkallják, ami rossz, de szerintük kötelessége » (I,511).

Ez a titokzatos erő a csoporthoz való viszony tudat alatti köteléke. Két további vonásban jut kifejezésre: a hírnévre való érzékenységben és a közvéleménytől való félelemben.

2. *érzékeny saját hírnevére*: A megalkuvó erkölcsjellemre nézve nincs nagyobb büntetés, mint mikor közössége elmarasztalja, mint mikor nem érzi magát azoknak az elvárásoknak a magaslatán, amelyeket csoportja állít eléje. Ezért roppant érzékeny arra, mint gondolnak vagy beszélnek róla, milyennek látják őt, mi a vélelményük róla. Képzeletben mindig ezekkel az emberekkel vitázik őket idézi meg, amikor valamit fontolóra vesz, mielőtt valamit tesz. Karenin határozottan kijelenti: « Az én célom, megóvni a hírnevemet... » (I,338). E célból képes elgázolni a másikat; ha a hírnevéről van szó, akkor semmi más nem számít, megszűnik az erényesség, vallás, minden. Anna keserű kifakadása fényt vet Alekszej Alekszandrovics jellemének e sötét foltjára:

« Az aljas, az undok. Ezt kívülem senki sem érti, s nem fogja érteni, s én nem tudom megmagyarázni. Azt mondják: Vallásos, erkölcsös, becsületes, okos; de nem látják, amit én láttam. Nem tudják, hogyan fojtogatta nyolc éven át az életemet, hogy fojtott meg bennem mindent, ami élt; egyszer sem gondolt arra, hogy eleven asszony vagyok, akinek szeretetre

van szüksége... Hogy nem találtam ki, mit tesz majd? Azt teszi, ami benne van alacsony jellemében. S ő továbbra is az igaz lesz, s engem, az elbukottat még jobban, még mélyebbre buktat » (I,352).

Kareninnak semmi sem számít addig, amíg a hírneve nincs veszélyben: « És én, amíg a világ nem tudja, amíg a nevemet nem gyalázzák, nem is veszek róla tudomást » (I,384). Ebből a beállítottságból természetes következményként ered a közvéleménytől való gyakran irracionális félelem.

3. *fél a közvéleménytől*: a lenézéstől, a megkülönböztetéstől. Karenin « úgy érezte, nem bírja elviselni a megvetés és kíméletlenség egyetemes nyomását, amelyet ennek a segédnek, Kornyejnek, s akivel csak ebben a két napban találkozott, kivétel nélkül mindenkinek az arcán ott látott » (II,89). Ezért igyekszik elrejteni belső problémáit, mindazt, amiért, úgy érzi, megszólnák, mindent, amiről úgy érzi, elfogadhatatlan a környezete szemében. Igyekszik mindent úgy csinálni, ahogy illik: *az illemkódex lesz erkölcsi törvénykönyve*. A mindennapi életben ezek az emberek gyakran problémamenteseknek tűnnek, de nem azért, mintha nem volna problémájuk, hanem mert letagadják létezésüket.

4. *nincs igazi barátja*: Ez ennek az erkölcsjellemnek a legtragikusabb velejárója. Mint már említettük, van ismeretsége, összeköttetése, de nincsenek igazi barátai. Meg kell ugyanis különböztetnünk két fogalmat: a társadalmi viszonyt és az emberközti viszonyt (szociális és interhumán). A társadalmi kapcsolat megvalósul ott, ahol többen osztoznak közös tapasztalatban; ezzel szemben az emberközti kapcsolat mindig két személy viszonyára vonatkozik, ez az, amit egyszerűen barátságnak szoktunk nevezni. Nos, a megalkuvónál kihangsúlyozott a szociális vonás, vagyis van sok kapcsolata, összeköttetése, de gyenge nála az emberközti viszony: nincs igazi

barátja. Mi több, nem képes az igazi barátságra, amely éppen azt tételezi föl, ami a megalkuvónak nincs: képesség a hosszantartó és mély érzelmi kapcsolatra, valamint erőteljes éntudat, amely nem fél, hogy beleveszik a másikba. Mindez teljes egészében érvényes Karenin esetére:

> « Kétségbeesését növelte még a tudat, hogy teljesen egyedül volt bánatával. Nemcsak Pétervárott, de sehol a világon nem volt egy ember, akinek, amit érzett, elmondhatta volna, aki nem mint magasrangú hivatalnokot, a társaság tagját, egyszerűen mint szenvedő embert sajnálta volna meg » (II,89). « Sem a gimnáziumban, sem az egyetemen, sem később, hivatalsága alatt senkivel sem lépett baráti viszonyba » (II,90). « Így most ennyi ismerős közt nem volt egyetlen közeli embere. Olyan, amit összeköttetésnek neveznek, volt sok; barát azonban senki » (II,40).

5. *szégyent érez, nem bűntudatot*: A megalkuvó nagyon érzékeny arra, hogy tökéletesen belesimuljon a csoportnormákba. Ha ezektől eltér, ha hibát követ el vagy bűnt, akkor nem bűntudatot érez, hanem szégyent. (Ezt vetíti bele Istenhez való viszonyába is). « Nem az, hogy elvesztettem (Annát)... azt nem sajnálom. De nem tudok az emberek elé szégyenkezés nélkül állni a helyzetért, amelyben vagyok » (II,92).

6. *nincs saját énje*: Illetve amennyiben van is, gyenge. Ez a *szegényes ego* (poor ego strength), ahogy a szakirodalom nevezi, megnyilvánul az akaraterő hiányában, mikor egyéni döntést kell kozni, mikor saját magát kell befektetnie elhatározásába, vállalva a következményeket:

> « Attól a perctől, amelyikben Betsy és Sztyepan Arkagyics felvilágosításaiból megértette, hogy tőle egyet kívánnak csak, hogy hagyja békében s ne terhel-

je jelenlétével többé a feleségét, s maga a felesége is csak ezt óhajtja, Alekszej Alekszandrovics úgy elvesztette a fejét, hogy magától semmit sem tudott határozni, sőt azt sem tudta, mit is akar voltaképpen, s azok kezére adta magát, akik olyan szívesen foglalkoztak a dolgaival; ő mindenre csak a beleegyezésével felelt » (II,88).

Érintve a gyenge ént elértünk ennek az erkölcsjellemnek a lélektani szerkezetéhez.

Lélektani háttér

A megalkuvó erkölcsjellem lélektani hátthereként tehát a gyenge ént kell megjelölnünk. Gyenge jellem, ahogy mondani szokás. Belső bizonytalanságát azáltal egyensúlyozza, hogy teljesen belesimul egy kívüle álló és őt felülmúló norma- és értékrendszerbe. Ez ugyanis feloldja a szorongást, mert megtartva a szabályokat és a normákat, úgy érzi, uralja a helyzetet: nincsenek előreláthatatlan követelmények, nincs kiszámíthatatlan és bizonytalan jövő.

Hogy megértsük a gyenge énnek és az említett kihangsúlyozott csoportközpontúságnak kialakulási mechanizmusát, vissza kell kalandoznunk a személy egyéni történelmébe, gyermekkorába, nevelésébe. Mikor a megalkuvó erkölcsjellemről van szó, akkor, úgy látszik, a legtöbbet ígérő megközelítési mód az ún. « interperszonális társadalmiasulási modell ». E modell szerint az emberi fejlődés sohasem történik elszigetelt világban, hanem mindig más emberek körében, akiknek különböző jelentőségük van az egyéni fejlődésben. A szakirodalom a « *szignifikáns* (*jelentős*) *mások* » szerepéről beszél, vagyis olyan személyek jelenlétéről és hatásáról a gyermek életében, akik valamiképpen fölötte állnak fontosság szempontjából az őt körülvevő többi személynek. Termé-

szetesen itt elsősorban az anyáról van szó a fejlődés legkorábbi fázisában; azután az emberközti és következetesen erkölcsi viszony fejlődésébe és kialakulásába belép az apa mint jelentős másik, aztán a testvérek, végül a tágabb környezet. Mielőtt végigvinnénk ezt a gondolatot, vizsgáljunk meg még egy fontos mozzanatot a gyermek fejlődésében.

Sullivan, Grant és Grant szerint [28] az egyéni fejlődést értelmesen és érthetően felvázolhatjuk mint hét egymást követő integrációt. Minden szint egy jellegzetes interperszonális problémát állít a fejlődő személyiség elé, amelyet vagy megold, vagy nem. Ha megold, jön a következő stádium az új problémával; ha nem, megmarad — legalább az adott probléma szempontjából — a megoldatlan fejlődési fokon. Felnőttként is magában fogja hordozni ezt a megoldatlan problémát mint magkonfliktust. Bennünket itt különösen a harmadik interperszonális probléma érdekel: ezen a szinten a gyermeknek integrálnia kell az *emberközti viszonyokat irányító szabályokat és normákat*, vagyis felismerni és elfogadni (integrálni = beépíteni, bensőleg elfogadni) azoknak szükségességét, de viszonylagos voltát. A gyermek ugyanis ezen a fejlődési fokon észleli, hogy léteznek szabályok, amelyek a felnőtteket is kötik. Ahhoz például, hogy fagylaltot kapjon, nem elég anyuka jókarata vagy beleegyezése, hanem anyukának pénzzel is kell rendelkeznie. A szabály ezért mágikus erőként lép be a gyermek tudatába: abszolút létező, mindent és mindenkit fölülmúl, s csak arra kell vigyázni, hogy az ember pontosan betartsa a szabályt, a többi azután következik szükségszerűen. A rosszul megoldott fejlődési feladat ezen a szinten később, felnőttkorban abban nyilvánul meg, hogy az ember a világot és a benne lévő viszonyokat merev szabályok által

[28] Sullivan, Grant and Grant, i.m.

meghatározott abszolút szerkezetnek látja. Ezért, ha uralni akarja a valóságot, elég, ha betartja a szabályokat, a többi már szükségszerűen következik. Így alakul ki a megalkuvó jellem, amely mindenütt abszolút normákat keres, amelyekhez odakötheti életét. Az ilyen személy persze előbb-utóbb megoldatlan konfliktusba kerül saját magával (meghasonlik), mert erkölcsi ítéletében nem a jó és a rossz, hanem a külső kontroll és mások reakcióinak kategóriáiban gondolkodik.

Visszatérve az elmondottak után a « szignifikáns mások » szerepére a társadalmiasulás folyamán, valószínűvé válik az a feltevés, hogy a megalkuvó erkölcsjellem leggyakrabban olyan embereknél lesz megfigyelhető, akik korán kiszakadtak a családi körből, és életük, különösen koragyermekkoruk legnagyobb részét intézetekben töltötték, vagyis az *egykorúak közösségében*. Ilyen közösségekben hiányzik a szignifikáns másik, akivel a gyermek szoros érzelmi kapcsolatot tartana fenn. Ezt a feltevést valóban igazolják a megfigyelések. Anna Freud (Sigmund Freud lánya) és Dorothy Burlingham kimutatták számos megfigyelés és analízis alapján, hogy a korai intézeti nevelés hátrányos erkölcsi fejlődéssel jár [29].

Az erkölcsi normák elsajátításához ugyanis két feltétel szükséges: az erkölcsi modell, a példa egy felnőtt személyében, akit a gyermek utánozhat, és az őt hozzá kötő érzelmi viszony, amely arra készteti a gyermeket, hogy azonosuljon a modellel. A szignifikáns másik (szülő) leginkább képes egyesíteni magában mindkét feltételt. Az intézményes nevelésben azonban ez a kettő leginkább el van választva. A modell, példa esetleg még létezik egy felnőtt személyében, aki foglalkozik a gyermekkel; de ritkán valósul meg az érzelmi vonzódás, és nem

---

[29] McCurdy, H. G., *The Personal World*. New York: Harcourt, Brace and World, 1961, 139. old. köv.

következik be az azonosulás. Az intézeti nevelésben tehát a gyermek tökéletesen megtanulhatja és elsajátíthatja az egykorúak közösségében a társadalmi viszonyok szükségességét és a csoporthoz való lojalitást, de nem biztos, hogy személyes erkölcsi normákat épít ki magában, sajátít el. Természetesen ugyanígy végzetes következményekkel járhat a másik véglet is, mikor a gyermek életét túl erősen befolyásolja a jelentős másik, és nem hagy semmi teret az egykorúak közössége társadalmiasulási befolyásának. Az ilyen nevelés és fejlődés következménye valószínűleg a tekintélyre irányuló erkölcsjellem lesz, amelyre részletesen kitérünk következő fejezetünkben. Most azonban térjünk vissza még egyszer utoljára Alekszej Alekszandrovics Karenin esetére.

Önkéntelenül is felmerül a kérdés az elmondottak után: Ugyan milyen gyermekkora lehetett Kareninnak? Szerencsére Tolsztoj mintha gondolt volna kíváncsiságunkra, megadta a választ: « Alekszej Alekszandrovics árvaként nőtt fel. Ketten voltak csak fivérek. Az apjukra nem emlékeztek, az anyjuk meghalt, mikor Alekszej Alekszandrovics tízesztendős volt » (II,90). A válasz tehát egyértelmű: hiányoztak életéből a szignifikáns mások.

Befejezésképpen szeretnénk kifejezni azt a sejtelmünket, hogy a világban egyre több a konformista erkölcsjellemű ember. Egyre kevesebb lesz az igazi nagy jellem, vagy mondjuk így: egyre nehezebbé válik majd az önálló, érett erkölcsjellem kialakítása. Az ok nem utolsósorban ez: a család nevelői hatása gyengül, szerepét mind nagyobb fokban átveszik az intézmények. Gyermekeink már legkisebb koruktól kezdve az egykorúak nevelői hatásának vannak kitéve, amely elég a lojalitás megtanulásához, de nem az érett erkölcshöz. A szülők lassan már csak az anyagi kereteket biztosítják gyermekeik életéhez. Megszűnnek szignifikáns, jelentős személyeknek lenni gyermekük erkölcsi fejlődésében.

TEKINTÉLYRE IRÁNYULÓ ERKÖLCSJELLEM

Mint minden erkölcsjellemnek, a tekintélyre irányulónak is vannak társadalmilag értékes tulajdonságai: szereti a rendet, kerüli a problémáskodást, a veszekedést, konfliktust. Jó munkás: engedelmes, lelkiismeretes, megbízható. Gyakran igen vallásos. Igaz, néha úgy érezzük, túl jó és tökéletes ahhoz, hogy ez igaz legyen. Valami nem természetest sejtünk e látszólagos nagy jóság mögött.

A tekintélyre irányuló (autoritárius) erkölcsjellem főbb vonásait felismerjük Ibsen egyik drámájában, a « Nórában »[30]. *Torvald Helmer,* Nórának a férje lesz elemzésünk alanya. Torvald tökéletes ügyvéd, társadalmi ember, « ideális » férj — ő legalábbis ilyennek látja saját magát. A felesége az ő kis mókusa, dalosmadára, játékbabája. Torvald atyáskodó, leereszkedő magatartását feleségével szemben, valamint nem természetes, mesterkélt jóságát érzékelteti az a jelenet, amikor Torvald élvezi a gondolatot, hogy megbocsátott feleségének. Íme a monológ:

> « Egy férfi számára nincs semmi olyan leírhatatlanul édes és megnyugtató, mint tudni, hogy megbocsátott a feleségének. Hisz az asszony ezzel szinte kétszeres értelemben a tulajdona lett; mintegy újra világra hozta; valahogy egyszerre a felesége és gyermeke. Ilyen leszel te is énnekem ezután, te kis tanácstalan, gyámoltalan teremtés » (83).

Lássuk most részletesebben ennek a típusnak főbb ismertetőjegyeit.

---

[30] Ibsen, H. *Nóra.* (magy. ford. Németh L.), Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973.

1. *feletteseivel szemben meghunyászkodó*: Ez a tekintélyre irányulónak alapvető jellemvonása. Mi ennek az oka? A tekintélyre irányuló erkölcsjellemet a legkönnyebben megértjük, ha párhuzámba állítjuk a megalkuvóval. Mindkét típusra jellemző ugyanis, hogy erkölcsük nem egyéni megítélés vagy döntés eredménye, hanem másoktól való függőségük tükörképe. Közös vonásuk tehát az, hogy mások elvárása szerint viselkednek. Mint láttuk, a megalkuvó erkölcsének megalapozója és irányítója az egykorúak közössége volt, fejlődésében pedig felfigyeltünk a jelentős felnőtt hiányára. A tekintélyre irányuló erkölcse, éppen ellenkezőleg, egy jelentős egyén tekintélyétől függ. Alapvető lélektani beállítottsága valójában kétpólusos: kell, hogy az életében legyen egy személy, akire minden kritika nélkül *felnézhet,* és kell, hogy legyenek körülötte személyek, akikre mint alatta állókra, tőle függőkre *lenézhet*. Élete a két pólus között találja meg az egyensúlyt.

Mint mondottuk, a tekintéllyel szemben meghunyászkodó: mindent megtesz, hogy kivívja ennek a személynek az elismerését, jóindulatát. Számára a legnagyobb szorongást a kegyvesztettség lehetősége okozza. Honnan ez a nagy szorongás, ez a mély szüksége annak, hogy valakire támaszkodjék? Valószínűvé válik a feltevés, hogy onnan, mert nincs önmagában megalapozott személyazonossága, önképe, hanem azt ettől a kiemelkedő, jelentős személytől kapja. Hogy valakinek nincs önképe, az azt jelenti, hogy önmagáról csak a másoknak a róla alkotott fogalmaiban és kategóriáiban képes gondolkodni. Ha azok azt mondják róla, hogy intelligens, erkölcsös, akkor ilyennek érzi magát. Jó az, amit mások ítélnek jónak. Valóban, sokszor találkozunk emberekkel, akik állandóan bizonyíttatják maguknak mások által, hogy jól cselekednek, hogy értékes emberek. Az ilyen emberek mások erkölcsiségét is

gyakran nem a tettek alapján, hanem az adott személynek a társadalmi státusa alapján ítélik meg. Más szóval, nem az a fontos, hogy mit tett valaki, hanem hogy ki tette azt. Amit a tekintélyhordozó tesz, a számára jelentős személy, az csak jó lehet.

Van azonban az éremnek másik oldala is. Mint említettük, e típus másik alapvető szükséglete, hogy legyenek személyek körülötte, akikhez leereszkedhet, akiket felkarolhat, akik felett hatalmat gyakorolhat, atyáskodhat. Az ő tudatában valójában nincsenek vele egyenrangúak: csak fölötte és alatta állók vannak. Ha azonban az alatta lévőknél azt tapasztalja, hogy nem értékelik feléjük hajló « jóságát », akkor kegyetlen és elnyomó. Különösen, szinte irracionálisan szigorú az alatta lévők hibáival, gyengeségeivel szemben. Mint szülő vagy nevelő a kegyetlenség határáig tud büntetni. Itt, úgy érezzük, a két viszony érintkezik: a tekintéllyel szemben elfojtott agresszióját levezeti az alárendelteken. Valójában pedig a saját múljának a tükörképe ez a viselkedésmód, mivel a kettőnek közös gyökere az elhibázott korai nevelés, amire visszatérünk részletesebben a lélektani háttér elemzésénél.

2. *jósága nem természetes*: Nagylelkűsége, együttérzése, tökéletes lelkiismeretessége, minden, amit úgy szoktunk nevezni, hogy emberi jóság, valahogy nem természetes ennél a típusnál. Ha jobban megfigyeljük, akkor észrevesszük, hogy barátságot, szeretetet, házasságot, mindent felhasznál önmagáról alkotott képének növelésére. Olyan nőt keres feleségül, aki őt ebben előreviszi. Ez jellegzetesen megmutatkozik Torvald esetében. Neki nem élettárs kell, hanem játékbaba, akivel megjelenhet társaságban, aki elszórakoztatja őt szabad idejében, aki végső soron csak arra szolgál, hogy ő nagyobbá váljon nemcsak az emberek előtt, hanem önmaga elképzelt jóságában is. Nóra keserűen ébred ennek tudatára:

« Abból éltem, hogy mókáztam neked, Torvald. De hát te így akartad. Te és a papa nagy bűnt követtetek el ellenem. Ti vagytok a hibásak benne, hogy semmi sem lett belőlem » (85).

A tekintélyre irányuló erkölcsjellem végső elemzésben végtelenül önző. Amit tesz, azt önmagáért teszi. Torvald is állandóan ismételgeti a feleségének, hogy mindennél jobban szereti; de mikor ki kellene állnia érte, akkor visszatorpan, és gyáván elhárítja magától a felelősséget: « Nóra, én örömmel dolgoznék érted éjjel-nappal, elviselnék gondot és ínséget. De nincs senki, aki a becsületét áldozná fel azért, akit szeret » (89). Ezzel eljutottunk még egy jellemvonásához, amely a típus erkölcsi életét illetően a legkomolyabb.

3. *nincs igazi bűntudata*: Sohasem ismeri be vétkességét, hibáit, gyöngeségeit. Ha valami olyat követ el, amiről úgy gondolja, elronthatja a róla alkotott képet, akkor mindent megtesz, hogy tette ne tudódjék ki. Ha mégis kitudódik, akkor kitartóan, szinte szemtelenül tagad. Ha pedig alattvalója teszi a szemrehányást, akkor elutasító, mi több, támadó méltatlankodás lesz állásfoglalása. Ha mégsem tud elmenekülni a szembesítés elől, akkor nem bűntudatot, hanem szégyent érez. Ez logikus, mert bűntudat akkor jelentkezik, ha az ember a norma ellen vétett. A megsértett önkép következménye a szégyenérzet. Ez érvényes Istenhez való viszonyára is: itt is inkább szégyent érez, mint bűntudatot, mivel kiindulópontja nem Isten, akit vétkével megbántott, hanem ő maga, az önképe, hogy most «kisebb lett Isten szemében». Mint tudjuk, a jó gyónáshoz ez nem elég. — A tekintélyre irányuló erkölcsjellem e tulajdonságára is nagyszerű példát találunk Torvaldban. Megbántotta feleségét, meggyanúsította, megrágalmazta. Mikor kitudódott Nóra ártatlansága, akkor egy szóval sem említi saját bű-

nét, hanem hirtelen az asszonynak bocsát meg, mintha mégis csak az lenne a vétkes:

> « Nem kell a kemény szóra adnod, azt első ijedtemben mondtam, amikor úgy rémlett, minden összeomlik felettem. Megbocsátottam, Nóra; esküszöm, megbocsátottam » (83).

4. *erkölcsi nézetei abszolút érvényűek és kikezdhetetlenek*; viselkedésében pedig konvencionális és konzervatív. Erkölcsi ítélete és viselkedése ugyanis híven tükrözi azoknak a nézeteit és erkölcsét, akiket maga fölött tud, a tekintély erkölcsét. Ebből kifolyólag értékrendszere és egész szellemi magatartása zárt rendszer, statikus. Nehezen változtatja nézeteit. Következésképpen képtelen elviselni a bizonytalanságot, ezért igyekszik mindent meghatározott kategóriákba csoportosítani. Szemében a világ fekete vagy fehér, az emberek jók vagy gonoszak, erősek vagy gyöngék, igazak vagy « egyek azok közül », fölötte lévők vagy alatta állók. Árnyalatok nem léteznek. Ugyanígy erkölcsi nézetei is abszolút érvényűek: ha valami rossz, az mindig és minden körülmény között rossz, nincs kivétel. A törvénynek nem a szellemét, hanem csak a betűjét látja.

Lélektani háttér

Több irányból megközelíthetjük a tekintélyre irányuló erkölcsjellem lélektani hátterét. Próbáljunk kiindulni a *szorongásból*, amely szinte állandósult lelki állapot az ilyen embernél. Egész magatartásán érezhető az ebből a szorongásból fakadó feszültség, ami megnyilvánul gyakori álmatlanságban, az emberek iránti bizalmatlanságban, néha ellenséges érzületben. Honnan ez a szorongás? Ha figyelmesen végigkísértük a jellemábrázolást, nem lesz nehéz megfogalmazni a szorongás lényegét: a szeretet elvesztése. Ezzel eljutottunk ennek a lélektani állapotnak

központi problémájához, megoldatlan magkonfliktusához: *a szeretet elvesztéséből fakadó szorongás*. Ez az ember egész életében azért küzd, hogy biztosítsa magának a szeretetet, illetve azért retteg, nehogy elveszítse azt.

Két koragyermekkori tény vonja magára figyelmünket ennél a problémánál: a túlzott szülői féltés és egy elhibázott nevelési módszer: a szeretet elvonása a gyermektől. Vizsgáljuk meg őket egyenként.

1. *Elnyomó szülői tekintély*: Vannak szülők, akik szeretnék gyermekeiket megóvni minden problámától. Szinte üvegbura alatt nevelik őket, nem engedik más gyerekek társaságába, nehogy elrontsák őket, megóvják őket minden nehézségtől, minden személyes döntéstől. Röviden: agyonszeretik őket. Ez a « majomszeretet » lehet elfojtott bűntudat következménye is, de erre most nem térünk ki. A lényeges az, hogy az ilyen légkörben a gyermek szellemi fejlődésében könnyen megszakad egy természetes fejlődési folyamat: a célok időnkénti átszervezése. Mivel a szülő meghoz helyette minden döntést, nem hagy helyet gyermekének a fejlődési változásokra. További következménye az ilyen nevelésnek, hogy a gyermekben valószínűleg nem alakul ki magáról alkotott önálló kép, mivel őt mindig a szülei határozták meg: azt, hogy milyennek kell lennie, hogyan kell viselkednie, stb. Ez az önállótlanságnak addig a fokáig vezethet, hogy a gyermek, ill. később a felnőtt sohasem lesz képes önállóan gondolkodni és ítélni magáról. Neki mindig szüksége lesz valakire, aki elmondja, hogy ő milyen, ill. milyennek kell lennie. Ezzel már egészen közel jutottunk a tekintélyre irányuló erkölcsjellem megértéséhez: neki is mindig mások véleményétől függ az önképe. A viszony ugyanaz maradt, mint kisgyermek korában: akkor a szülők határozták meg önképét, most a tekintély, az idealizált szülői kép.

2. *Szeretet visszavonása*: Vannak szülők — leginkább a fent említett kategóriába tartoznak —, akik, ha valamit el akarnak érni gyermeküknél, akkor azt mondják neki, nem szeretik. És ezt ténylegesen meg is teszik: nem beszélnek a kicsihez, este nem adják meg neki a lefekvés előtti megszokott csókot, stb. Tragédia, hogy az ilyen szülők nem tudják, milyen óriási kárt okozhatnak gyermekük lelki fejlődésében. A gyermek ugyanis ebből a szeretetből él, ez a mindene, egyedüli támpontja. Ha ezt elvesztette, elvesztett mindent. Pánik fogja el, a megsemmisülés érzése. Mesterien írja le a kisgyermeknek ezt a lelki állapotát Váci Mihály « Induló hegyomlás » c. versében:

Szeretlek!... Felcsuklik szavam még,
mint gyermeknek, ha anyja megveri,
és szívébe csalódott fájdalom tép,
hogy az bántja őt, aki szereti.

És aztán úgy, hogy belejajdul anyja:
csendesen, némán mossa tenyerén
morzsolgatott kicsiny szívét darabba
törve, már sós könnyeivel szegény.

Elbújik ólak mögé, lágy padlásra,
s az átkozott kis makacs, eszelős,
csak ül vénítő, zsibbasztó magányban:
pillája ezüstlő könnyektől ősz.

Szemén felnőttek csalódása lobban,
száján a vének megértése sír,
s mellén, mint induló hegyomlás, lassú
robajjal gördül el a férfi szív.

A gyermek ugyanis nem látja ennek a szeretet nélküli állapotnak a végét. Ez tölti el szorongással. Hogy lefokozza szorongását, és biztosítsa a szülői szeretet folytonosságát, nagyon hamar megtanulja, hogy e célból minél

tökéletesebben kell idomulnia a szülei elvárásaihoz, kívánságaihoz, nézeteihez. A gyermekben azonban megmarad a tudat alatti szorongás, vajon megtett-e mindent, hogy újra el ne veszítse a szülői szeretetet. Ezt a dinamizmust véljük felismerni a tekintélyre irányuló erkölcsjellemnél.

Összegezve az elmondottakat: úgy látszik, a tekintélyre irányuló erkölcsjellem kialakulásánál két koragyermekkori tényező játszik lényegesen fontos szerepet: a túlzott szülői ráborulás a gyermek fejlődő egyéniségére, és a szeretet megvonásával fenyegetőző erkölcsi nevelés. Az első felelős az önállótlan személyazonosságért olyannyira, hogy az egyén csak mások ítéletén keresztül képes önmagát látni és értékelni; a másik felelős a szorongásért, amelynek lefokozása céljából az egyénnek mindig szüksége van a tekintélynek, mint a szülői kép folytatásának, támaszára.

KOLLEKTIVISTA, KÖZÖSSÉGI-SZEMÉLYTELEN ERKÖLCSJELLEM

A lélektan viszonylag keveset foglalkozott a kollektivista, közösségi-személytelen erkölcsjellemmel. Fontosnak tartjuk azonban külön kitérni erre a típusra, mert, úgy tűnik, nem ritka jelenség vallásos embereknél sem. Valójában minden olyan ember könnyen kollektivista erkölcsjellemmé válhat, aki erősen azonosul egy meghatározott *ideológiával.* Mivel a kereszténység is megélhető csak ideológiai szinten, a hivő is kialakíthat magában közösségi-személytelen erkölcsjellemet. Ennek a jellemnek lényege ugyanis az, hogy az erkölcsi norma nem vált személyes valósággá, hanem az ideológiában gyökerezik. Más szóval, az ilyen ember erkölcsének alapja nem a norma, hanem az ideológia, az határozza meg számára mi a jó, ill. mi a rossz. Ha megkérdezzük tőle, miért viselkedik

így vagy úgy, akkor valószínűleg az ideológiára fog hivatkozni: mert keresztény hitünk így tanítja, vagy: mi marxisták azt tartjuk, stb.

Ahhoz, hogy megértsük a kollektivista erkölcsjellemet, szükséges előbb meghatároznunk, mi az erkölcs lényege. *Franz Böckle* neves erkölcsteológus szerint az erkölcsiség fogalmán a szabadakarati cselekvésnek az erkölcsiség szabályához való viszonyát értjük [31]. Erkölcsileg jó az, ami a szabálynak megfelel; ezzel szemben erkölcsileg rossz a szabálynak meg nem felelő cselekvés. Döntő jelentőségű eszerint, hogy mit értünk szabályon, normán. A modern erkölcsteológia értelmezése szerint a szabály mi magunk vagyunk: a norma maga az ember, abban a rendben, amelybe mint teremtmény van állítva. Nos, a kollektivista nem önmagában keresi és találja meg a norma alapjait, hanem a közösség által vallott ideológiában. Ezért erkölcse nem mondható érettnek, mert ha elveszti az ideológiába vetett hitét, alapjaiban meginog erkölcse is.

A kollektivista erkölcsjellem főbb tulajdonságait megpróbáljuk ismét egy irodalmi példán keresztül megfigyelni. Ezúttal *Makszim Gorkij* « *Az anya* » c. ismert regényét lapozzuk át, pontosabban, a címadó anya harcias fiának, *Pavel Vlaszovnak* a jellemét elemezzük [32]. A fiú teljesen ideológiájának szenteli magát, arra teszi fel életét, arra építi erkölcsét. Mint ilyen véleményünk szerint a jellegzetes kollektivista erkölcsjellem megtestesítője.

Ismertetőjegyei

1. *Gyakran komoly és lelkiismeretes dolgozók*: nem ritkán egészen szigorú életet élnek. Ez e jellemtípusnak

[31] Böckle, i.m. 40. old.

[32] Gorkij, M. *Az anya.* (magy. ford. Makai I.), Budapest: Európa, 1966.

egyik legmegkapóbb *pozitív* tulajdonsága. Az ideológia jellegzetessége ugyanis, hogy igényli az egész embert. Allport amerikai pszichológus szerint az érett személyiség egyik alapfeltétele éppen az, hogy legyen általános, személyi képességeit egyesítő és egységesítő világnézete, életfilozófiája [33]. Ezért valójában ez a típus a legjobb úton halad, hogy elérje a személyi érettség magas fokát — amennyiben ideológiáját becsületesen és jó szándékkal éli, nem abszolutizálja és nem teszi kizárólagossá azt. Ezek ugyanis azok az emberek — hivők és nem hivők —, akik szorgos munkájukkal, értelmi becsületességükkel, lelkiismeretes és felelősségteljes privát és nyilvános életükkel kivívják elismerésünket. Olyan emberek, akiket tisztelnek és megbecsülnek a más világnézetűek is. « Pavel beszéde ingerelte őket, de önkéntelenül is tiszteletet parancsoló erejével fékezte is ingerültségüket... ». Sőt, van a kollektivista erkölcsi beállítottságnak több olyan velejárója, amely bizonyos fokig kívánatossá teszi azt. Általában elmondhatjuk, hogy a közösségnek mint egésznek fejlettebb erkölcsi érzéke van, mint az egyénnek. Ezt a következőképpen kell érteni:

a) A közösségnek hosszú távlatú meglátásai vannak dolgokról és eseményekről. Ezzel szemben az egyén tapasztalata, különösen a fiataloké, gyakran korlátolt. A tapasztalat pedig mindig fontos szerepet játszik erkölcsi döntéseinkben. A közösségnek ez a hosszú múltú tapasztalata gyakran benne van az ideológiában.

b) Az egyén gyakran ki van szolgáltatva szenvedélyeinek, ösztöneinek, indulatainak, ami nagyban befolyásolhatja erkölcsi megítélését és döntését. Ezzel

---

[33] Allport, G. W. *Pattern and Growth in Personality.* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961, 294. old. köv.

szemben a közösség szenvedélymentes ítéletében és következtetéseiben.

c) A társadalmi erkölcsöt csak általános elvekre lehet alapozni, nem egyedi esetekre. Az ideológia ezeket az elveket tükrözi vissza. És minél általánosabb elveket képvisel egy ideológia, annál nagyobb a hordereje [34].

2) *Fontos a közös ügy, az egyéni érdek háttérbe szorul*: A kollektivista erkölcsjellem életében nem annyira a személyes siker, hírnév vagy boldogság számít, hanem a közösségi érdek, az ideológia által ihletett közös cél. Érdekes pl. megfigyelni, hogyan nyilvánul meg ez a tulajdonság Pavelnél, ti. az, hogy az ügyet előnyben részesíti az egyéni boldogsággal szemben. Íme Pavel nézete barátja házasságát illetően: « Érdekes házasság lesz; egy értelmiségi nő meg egy munkás!... Egész életetekben a betévő falatért harcoltok majd, csak a gyermekeknek, a lakásnak éltek; az ügy számára elvesztek ».

A kép azonban nem lenne teljes, ha nem mondanánk el azt is, hogy ugyanennek a társadalomra irányuló erkölcsjellemnek lehetnek messzemenő *negatív* következményei is. Az ideológiáért való lelkesedés ugyanis felfokozódhat a fanatizmusig, vagyis képes annyira magával ragadni az embert, hogy szem elől téveszti az érett erkölcsösség egyik alapvető követelményét, az elvek hajlékonyságát. Más szóval: az ideológia nevében képes olyan tettekre is, amelyeket józan megítéléssel sohasem tenne meg. Az ideológiával, ill. személytelen tömeggel való erős azonosulás ugyanis bizonyos fokig elmossa a személyes felelősségtudatot. Ezért is beszélünk « közösségi-személytelen » erkölcsjellemről. Az ember könnyen fanatikussá válik az ideológia nevében:

---

[34] Hadfield, J. A. *Psychology and Morals*. London: Univ. Paperbacks, 1964, 150. old.

« Te agyon tudnál ütni egy ilyen nyomorultat? — kérdezte hosszú hallgatás után eltűnődve Pavel. A kohol ránézett Pavelre kerek szemével, egy futó pillantást vetett az anyára, de határozottan azt felelte: Az elvtársaimért, az ügyünkért — mindenre képes vagyok. Még ölök is. Akár a fiamat is... — Há-á-t igen!... — mondta lassan elnyújtva Pavel. Ilyen az élet... » (148).

Vagy egy másik példa: « Pavel komoly ember, nem ugrik bele hebehurgyán semmibe... Ez az ember tudta, hogy szuronyt döfhetnek bele, kényszermunkát sózhatnak a nyakába, és mégis elindult a maga útján. Ha az anyja elébe feküdt volna, keresztül gázolt volna rajta » (221). Az elmondottakból logikusan következik a kollektivista erkölcsjellem egyik újabb ismertetőjegye:

3. *Számára az ideológia abszolút érvényű, kikezdhetetlen.* A közösség, az ideológia hordozója kizárja a lázadókat. eretnekeket és disszidenseket. A kritika csak annyiban megengedett, amennyiben az egyénnek az ideológiához való hűségét tükrözi vissza, vagyis ahogy mondani szoktuk: csak az építő, konstruktív kritika a megengedett. Az esetleges áthágást csak önvád alapján lehet jóvátenni: elismerni, hogy az ember vétett az ideológia ellen. Innen a nagy hangsúly az ilyen jellemeknél az önkritikán. Ez ugyanis mindig magába foglalja az ideológia magasra való értékelését.

Lélektani háttér

Milyen lélektani háttér kapcsolódik a kollektivista erkölcsjellemhez? Vegyük kiindulópontként ezt a meglátást: az ilyen erkölcsjellem jellegzetessége, hogy nagy ügyekért, általános, mindent és mindenkit átölelő célokért lelkesedik és harcol. Szaknyelven ezt úgy mondjuk, hogy azonosul a közösséggel, a « *személytelen sok* »-kal.

A pszichológus az ilyen túlfűtött állásfoglalásokat tünetként kezeli: arra utal, hogy baj van az ellenkezőjével. Talán így fogalmazhatnánk meg a vitatott tünet tartalmát: A kollektivista erkölcsjellemű ember elmenekült a személyes emberközti viszonyok területéről az általános, ezért személytelen viszonyok világába. Ebből kifolyólag valószínűvé válik az a feltevés, hogy a kollektivista erkölcsjellem megértéséhez szükséges kulcsfogalom a *magabizotosság hiányossága* a külvilággal, különösen az emberekkel szemben. Vizsgáljuk meg részletesebben, mit jelent ez a magabiztosság vagy, ahogy a szakirodalom nevezi: a világ és az emberközti viszonyok fölötti kompetencia [35].

Már a koragyermekkori években jelentkezik a kutatás ösztöne, illetve a hatalomösztön, amely azt a cél szolgálja, hogy a fejlődő személyiség megismerje környezetét, megtalálja helyét az emberek között, és megszerezze a magabiztonságnak azt a minimumát, amely szükséges és elégséges ahhoz, hogy megbirkózzék az élet problémáival. Röviden, a gyermeknek meg kell találnia helyét a többiek között. Ez magába foglalja a következő elemeket: versenyképessé válni az egykorúak között, helytállni a rábízott feladatok elvégzésében, és megvédeni önmagát a mellőzéstől.

Ha a gyermek megbirkózik ezzel a fejlődési feladattal, eredményként megszületik benne az ún. kompetenciatudat, vagyis életképesnek fogja érezni magát a környezetével szemben. Hogy ez megtörténjék, a gyermeknek szüksége van a szülők támaszára. Kettős hívás között ingadozik ugyanis, és keresi köztük az egyensúlyt. Egyrészt az új, ismeretlen felé való nyitottsága és erős ösztöne hajtja újabb és újabb kalandokba, tapasztalatokba

---

[35] Breger, L., *From Instinct to Identity.* Englewood Cliff, N. J.: Prentice-Hall, 1974.

— ez egyben szorongással tölti el. Ekkor jelentkezik a másik vonzóerő: a hívó anyaöl, a múlt tapasztalatok biztonsága — ami azonban egyben unalmat is jelent. Két véglet lehetséges, mind a kettő negatív következményekkel jár. Az egyik véglet bekövetkezik, ha a szülők megakadályozzák gyermeküket felfedező portyázásaiban, és agyonféltik őt: kialakul benne a tekintélyre irányuló erkölcsjellem, amelyről már beszéltünk. A másik véglet az, amikor a gyermeknek nincs egyáltalán biztonságot nyújtó szülői háttere, ahová visszamenekülhet, mikor sikertelenség, kurdarc vagy ütés éri.

A társadalmi helytállás begyakorlása egybeesik a gyermek iskolába való indulásával. Itt ütközik először olyan feladatokba, amelyeket egészen egyedül kell megoldania, és itt kell először egyedül, idegen emberek előtt helytállnia szülői jelenlét nélkül. Ezért szükséges, hogy legalább otthon várja egy olyan érzelmi hangulat, amelyben elfogadottnak és magabiztosnak érzi magát. Sok szülő hibáz, amikor ahelyett, hogy bátorítaná gyermekét, még lekicsinyli: « Úgy is kellett, mikor olyan ügyetlen vagy ». Az ilyen állásfoglalás messzemenő következményekkel járhat a gyermek fejlődését illetően: nem honosul meg benne a rátermettség tudata, ezért az emberekkel szembeni viszonyában bizonytalan marad. Gyámoltalan kisgyerek lesz, ahogy mondani szoktuk. Az ilyen gyermek a képzelet világába menekül, mivel ott nincs veszély, hogy sikertelenség éri. Ezt a dinamizmust véljük felismerni a kollektivista felnőtt beállítottságában: a magabiztosság hiányosságát azáltal pótolja, hogy elmenekül az általánosba, a személytelen sok világába — az ideológiába, ahol nincs veszély, hogy kudarc éri az emberközti viszonyokban, egyszerűen azért, mert nincsenek személyes emberi viszonyok; illetve amennyiben vannak is, az ideológia pontosan meghatározza az állásfoglalás mibenlétét. Könnyebb ugyanis « mindenkit » szeretni, mint

csak egy személyt. Ezért nem véletlen, hogy az ilyen emberek, az ideológiák nagy harcosai, leginkább egyedül maradnak az életben, nem házasodnak meg. És ha gyermekkorukat nézzük, nem egy közülük gyámoltalan kisgyerek volt. Ez teljes egészében érvényes Pavel Vlaszov esetére is: « . . . gyermekkoromban mindenkitől féltem... » ismeri be édesanyjának. Íme a lélektani háttér: a kompetencia, a személyes viszonyok területén szükséges képesség-, valamint biztonságérzés hiányossága.

A kollektivista erkölcsjellemet Pavel Vlaszov személyén keresztül mutattuk be; Gorkij szerint ez a szocialista erkölcs. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy keresztény téren ugyanez nem létezik. Igaz, a keresztény erkölcsöt nem lehet minden további nélkül azonosítani a fönt ismertetett kollektivista, ideológiára épülő erkölccsel. Egyszerűen azért nem, mert a kereszténység lényegében nem ideológia, hanem esemény: Jézus Krisztus belépése a történelembe és a hivő ember egyéni életébe. De könnyen megrekedhet ezen az erkölcsi szinten az a hivő, akinek a vallása nem több ideológiánál, aki nem személyes Krisztus-viszonyt él, hanem csak világnézetként használja vallását.

ELVEKHEZ RAGASZKODÓ ERKÖLCSJELLEM

Az erkölcsi fejlődés célja az önálló, általános elveket követő, szabad lelkiismeret által irányított erkölcsi élet. A most szóban forgó erkölcsjellem elérte ezt a fejlődési fokot. Viselkedése nem a társadalmi elvárások függvénye. A normákat annyira magáévá tette, hogy kitart azok mellett, eltekintve attól, mi a mások elvárása. Elveiért és eszményeiért képes sokat adni, néha életét is áldozni. Ebben az állításban azonban már benne van ennek az erkölcsjellemnek egyik esetleges veszélye is: az elvhez

való ragaszkodás könnyen háttérbe szoríthatja a megértő emberközti viszonyokat. Egyes embereknél az erkölcsi törekvés, ill. a normákhoz, valamint eszményekhez való konok ragaszkodás öncélú törtetéssé válhat. Lássuk azonban előbb részletesen az elvekhez hű erkölcsjellem főbb ismertetőjegyeit.

Ismertetőjegyei

1. *Erkölcsi ítéletében általános elvekre hivatkozik.* Elveit legtöbbször képes tömör formulában is kifejezni: a kimondott elv lesz életideálja. Egyéniségének megvalósítását abban látja, hogy minél közelebb jusson az eszményhez. Hogy mi a jó vagy a rossz, hogy mit szabad vagy nem, azt saját lelkiismeretétől kérdezi, nem támaszkodik senki véleményére. Egy darabból faragott emberek ezek, saját elveiknek rettenthetetlen harcosai. Lelkiismeretük tisztaságáért akár életüket is áldozzák.

Ilyen erkölcsjellemekkel gyakran találkozunk a keresztény nagyok között is. Nem egy vértanú ide sorolható: nők és férfiak, akik életüket áldozták azért, amire lelkiismeretük kötelezte őket. Nagyszerű jellemábrázolás maradt ránk a korai egyház egy nagy harcosáról, aki az elvhű jellemnek megtestesült példája: *Alexandriai Szent Atanáz* püspök. Csodáljuk törhetetlen egyéniségét, elveihez való kikezdhetetlen hűségét; egyben azonban félelem is fog el bennünket jellemének ütőereje és könyörtelensége láttán. Atanáz egész élete küzdelem volt. Nagyszerűen festi e nagy harcos jellemét életrajzírója [36].

« A küzdelem 330-ban kezdődött. Elsőül Meletius követőivel került heves vitába... Atanáz nem bánt velük valami nagy szeretettel. Egész életében nehezen

[36] Manns, I. (szerk.) *Testvéreink a Szentek.* Magy. kiadás: Eisenstad: Prugg Verlag, 1977.

ment nála, hogy a tévedő ember és tévedése között különbséget tegyen » (41).

Valóban ilyeneknek éljük meg ezeket az embereket a mindennapi életben is: nem ritkán többet adnak a törvény betűjére, mint annak szellemére. Ennek megvan a lélektani háttere: bennük még nem vált tudatossá az, hogy nem mindenkire alkalmazható ugyanaz a mérték, egyszerűen azért, mert az a másik még nem ért el az erkölcsi fejlődésnek ugyanarra a fokára, amelyen az illető van. Ugyanakkor azt is jelenti, hogy az illetőből még hiányzik a képesség, hogy saját helyzetét bizonyos távolságból lássa. A lélektan itt a viszonylagosság és változás integrációjáról beszél. Már említettük Sullivan, Grant és Grant interperszonális társadalmiasulási modelljét. Nos, e modell szerint az integráció hetedik és legmagasabb foka az, mikor az egyén képes elfogadni mások pszichéjének működési szintjét, vagyis beleélni magát mások lelki világába, valamint annyira szabadnak érzi magát saját elveivel szemben, hogy szükség esetén módosítja azokat [37]. Az erkölcsi döntés ugyanis sohasem történik senki földjén, hanem mindig konkrét helyzetben, konkrét embereket érintve. Leegyszerűsítve: az elvhű jellemek hiánya, hogy nem tudnak leereszkedni a náluk kisebbekhez és alkalmazkodni azok lelki világához. Epiphanius így ír Atanázról:

« Rábeszélt, intett, erőszakhoz nyúlt. Mikor megtámadták, védte magát. Ha ő volt az erősebb, rossz órák vártak ellenfelére. A rettenhetetlenül bátor emberek gyengéje, hogy nem mérik fel erejüket, és így sokszor elhibázzák a helyes mértéket. Atanázban nem volt semmi szelídség és gyöngédség » (44).

---

[37] Sullivan, Grant and Grant, i.m.

Ezzel érintettük e jellem egy további ismertetőjegyét, amely inkább lelki szerkezetére vontakozik, mintsem erkölcsére.

2. *Tagadja és elfojtja érzelmeit.* Ez logikus következménye az elvhez való hűség elsőbbségének: az érzelmeket nem tudja beleépíteni ebbe a menetbe, mi több, az érzelmeket nem ritkán károsnak, a gyöngédséget pedig egyenesen gyengeségnek tartja, amint ezt Atanáznál láttuk. Az ilyen embereknél megfigyelhetjük az aggályosság, szorongás, feszült lelki állapot és a bűntudat állandó jelenlétét. Érzelmeiket, nagylelkűségüket, sőt jogos életörömeiket is szorongással telve élik meg. Nem tudnak könnyedén, természetesen élvezni, csak az élvezet miatt, hanem mindjárt, szinte belső kényszer alatt a dolgok erkölcsi értékelésébe bocsátkoznak. Életükben állandó árnyékként kúszik az áthágástól való rettegés. Ezt a szorongást úgy igyekeznek mérsékelni, hogy szigorú erkölcsi és általában életprogramot tűznek maguk elé. Ez egyben ennek az erkölcsjellemnek a harmadik ismertetőjegye.

3. *Erkölcsi programja szinte az értelmetlenség határáig merev.* Bizonyos fokig kényszerviselkedésről is beszélhetünk egyes elvhű jellemeket vizsgálva. Vannak dolgok, amelyeket egyszerűen minden további nélkül meg kell tenni; és vannak tettek, amelyeket egyszerűen, minden további nélkül, soha és semmilyen körülmény között nem szabad elkövetni. Biztosan ismerünk környezetünkben ilyen « klasszikus » erkölcsi jellemtípusokat. Komoly, szigorú emberek, akiket lelkiismeretük a törvény aprólékos megtartására kötelez. Ellenállnak minden kísértésnek, nemcsak akkor, ha viselkedésük megfigyelhető, hanem akkor is, amikor teljesen egyedül vannak. Az áthágást ugyanis erős és hosszantartó lelkiismeret-furdalás követi. Érdekes megfigyelni, hogy végső elemzésben jóságuk is egy belső, mondjuk így: lelkiismereti kényszerből fakad. Lelkiismeretük ugyanis könyörtelenül kötelezi őket a felebaráti szere-

tet törvényének megtartására. Más szóval, ezek az emberek nem azért tesznek jót másokkal, mert azoknak esetleg szükségük van a segítségre, hanem azért, mert nekik maguknak szükségük van arra, hogy másokkal jót tegyenek, különben lelkiismeret-furdalást éreznének, nem tudnák magukat eszményeik magaslatán. Ami legtöbbször igaz is: az ilyen emberek ugyanis gyakran túl magas ideálokat tűznek maguk elé, aminek következtében sohasem érzik magukat eszményeik magaslatán. Ez egyben e jellemtípus negyedik tulajdonsága.

4. *Sohasem érzi magát eszményeinek magaslatán.* A való és az eszményi közötti űr állandó bűntudat forrása, ezért életük fontos velejárója az állandó önvizsgálat és önvád. Újra és újra kell kezdeniük a harcot, mindig nagyobb befektetéssel. Talán innen kiindulva lehetne némi fényt deríteni az aggályosság problémájára is, amely a kényszerneurózisok egyik fajtája. Valószínűnek látszik, hogy az aggályosság valójában védekező hadművelet: az olyan ember, akinek ideáljai annyira magasak, hogy sohasem képes feltornászni magát azok közelébe, aggályosságba menekül önmagáról alkotott pozitív képének megmentése céljából. Az aggályosság üzenete tehát ez « Látjátok, én milyen sokat adok arra, hogy tökéletesen megtartsam a törvényeket. Tehát sokkal jobb vagyok, mint gondoljátok ».

A meggyőződéssé vált elveket követő erkölcsjellem *torzképét* megtaláltuk *Graham Green* egyik izgalmas novellájában, a « *Szerepjátszók* »-ban, *Mr. Smith, az Elnökjelölt személyében* [38]. Egész röviden: az említett Mr. Smith meggyőződéses pacifista és vegetariánus. Haiti szigetére tart feleségével, hogy ott megnyerje az embereket a vegetarianizmus eszméjének. A könyvben Mr. Smith

---

[38] Green, G., *Szerepjátszók.* (magy. ford. Szász Imre), Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.

alakja nevetséges, ezért nem mondhatjuk a vitatott erkölcsjellem tipikus példájának, de mint ilyen is nagyszerűen tükrözi e jellem több tulajdonságát. Íme a legszemléltetőbb idézet:

« A gyógyszerész szúróskodott, hangját magasra vitte a személyes sérelem:

— És ha valaki megtámadja a feleségét, akkor mi van?

Az Elnökjelölt a hosszú asztalon keresztül rámeredt a testes, sápadt, egészségtelen ügynökre, és olyan súllyal és komolysággal szólt hozzá, mintha az valami politikai gyűlésen kiabált volna közbe:

— Sohasem állítottam, uram, hogy a savtúltengés megszüntetésével megszüntetünk minden szenvedélyt. Ha Mrs. Smithet megtámadnák, és nekem fegyver volna a kezemben, nem ígérhetem, hogy nem használnám. Vannak olyan ideáljaink, amelyekhez nem tudunk mindig felnőni.

— Bravó, Mr. Smith — kiáltotta Jones.

— De mélységesen bánnám a hevességemet, uram. Mélységesen bánnám » (331).

Ebben a pillanatfelvételben benne van az elvhű erkölcsjellem három már említett tulajdonsága: érzelmeit gyöngeségnek tartja, ideáljai gyakran túl magasak, ami az állandó bűntudat forrása.

Ahhoz képest, hogy lényegében az érett és pozitív erkölcsjellem a vizsgálódásunk tárgya, talán túl sok teret szenteltünk az esetleges negatívumok megvitatásának. Hisszük azonban, hogy erre szükség volt. Mert minél magasabban van valaki, annál nagyobbat esik, és minél erősebb jellem valaki, annál fájóbban hatnak gyöngeségei, ill. annyival mélyebb sebeket ejthet embertársain. Ezért tartottuk fontosnak, hogy rámutassunk azokra a lehetséges elferdülésekre, amelyek akkor hatalmasodnak el, ha

az egyén nem fogja fel nyitottnak önmaga fejlődését, hanem beleringatja magát az elvekhez való hűségből fakadó biztonságérzésbe, abba a tudatba, hogy a tökéletességért harcol. Talán hasznos lehetne ez a megkülönböztetés: A tökéletesség szubjektív megélése nem azonos az objektív életszentséggel. Valaki lehet erkölcsileg tökéletes, de kellemetlen mint személyiség.

Lélektani háttér

Ami az elvhű erkölcsjellem lélektani hátterét és szerkezetét illeti, már elmondtuk, hogy nála nem történt meg a viszonylagosság és változás integrációja. Végül szeretnénk kitérni arra a kérdésre: miért és milyen körülmények között alakul ki ez az erkölcsjellem? Általában elmondhatjuk, hogy három tényező játszik fontos szerepet kialakulásában: erős felnőtt nevelői hatás az egykorúak közösségével szemben, meleg érzelmi kapcsolat a családon belül és szigorú erkölcsi kódex [39].

Feldolgozva részletesebben ezt a vázlatot, elmondhatjuk, hogy az ilyen emberek sokszor meleg és érzelmekben gazdag családi körben nevelkednek, olyan értelemben, hogy a gyermeket erős érzelmi szálak kötik a szülői képhez. A szülők a maguk részéről nagy gondot fordítának gyermeküknek erkölcsi nevelésére, szigorú és kikezdhetetlen erkölcsi elvárásokat támasztva a fejlődő gyermekkel szemben, gyakran beágyazva azt vallási keretekbe. Fontos mozzanat azonban az, hogy a szülők is élik ezt a szigorú kódexet. Ennek következtében a törvény úgy lép be a gyermek tudatába, mint a szülőket is felülmúló valóság. Vallásos embereknél ez olyan formában jut kifejezésre, hogy az erkölcsöt Isten adta, tehát isteni törvényről van szó. Ezért az erkölcsiség célja a törvény betar-

[39] Wright, i.m.

tása, a hozza vezető út pedig, illetve a tökéletesség eléréséhez segítő eszköz a szülői képpel való azonosulás. Ilyen körülmények között a gyermek kicsit üvegházi növényhez hasonlóan fejlődik: *tökéletes, de nem természetes.* Későbbi életében is gyakran elszigetelt marad, csak kevés baráttal maga körül. Érzelmi világa pedig mintha teljesen kimerült volna szüleihez való rajongó viszonyában. Talán innen van az, hogy az ilyen elvhű erkölcsjellemeket legin[3] kább így éljük meg: nagy emberek, de nem mindig kellemesek. Hiányzik belőlük az emberi melegség.

Akinek ellenben sikerül megvalósítania ezt a többletet is, arról lehet elmondani, hogy elérte az erkölcsi tökéletesség legmagasabb fokát.

EMBERTÁRSRA IRÁNYULÓ SZABAD ERKÖLCSJELLEM

Erkölcsjellemi vizsgálódásunk folyamán eljutottunk azok legkiforrottabbjáig: az embertársra irányuló, a külső és belső kényszertől szabad lelkiismeret által vezetett erkölcsjellemig. A legegyszerűbb talán az lenne, ha összegeznénk az eddig megismert erkölcsjellemek pozitív tulajdonságait és a most vitatottra alkalmaznánk őket. Ez persze olcsó megoldás lenne, és valószínűleg helytelen. Mert itt nemcsak mennyiségi különbségről van szó az előbbiekkel szemben, hanem minőségi többletről is.

Vegyük kiindulópontként az érett erkölcsjellem megértésehez éppen ezt a « többletet ». Az elvhű erkölcsjellem megvitatásánál elmondtuk, hogy az erkölcsi fejlődés célja valójában az, hogy az egyén elérjen erre a fokra, vagyis hogy viselkedését általános elvek irányítsák. Kifogásoltuk azonban az elvhű erkölcsjellemnél az alkalmazkodási képesség hiányát, és felfigyeltünk egy bizonyos belső kényszer jelenlétére életében, erkölcsi döntéseiben. Nos, ez az a többlet, amelyet az embertársra irányuló, szabad lel-

kiismeretű erkölcsjellem sikeresen megvalósított: erkölcsi elvei nem öncélúak, hanem az emberek szolgálatába vannak állítva, éspedig nem elvontan, hanem a konkrét, itt és most jelenlévő embert szolgálják. Éppen innen kifolyólag, az egyén nem ragaszkodik görcsösen az elv föltétlen alkalmazásához és a szabályok minden áron való betartásához. Döntését szabadon hozza meg, nem érzi magát a törvény és előírás rabjának, kb. úgy, ahogy Szent Pál fogalmazta meg a keresztény erkölcsi nagykorúságot: Minden szabad, de nem minden használ. Lélektani szinten ez azt jelenti, hogy az ember nyitott a további élettapasztalatok felé, és képes módosítani felfogásait. Ez korántsem jelenti az erkölcs relativizálását. Nem a törvény, ill erkölcsi normák viszonylagosságáról van szó, hanem az alkalmazási lehetőségek pluralizmusáról. A felnőtt, érett, szabad lelkiismeret jellemzője, hogy a törvénynek nem a betűjét, hanem a szellemét nézi, ezért szabadon, mi több, alkotóan képes alkalmazni azt.

Az erkölcsteológia itt a « *Krisztusi szabadságról* » beszél. Ez a szabad akarat *negatíve* azt jelenti, hogy az ember nincs eleve és véglegesen meghatározva cselekvésében, tehát « indeterminált », azaz szabad a belső és külső kényszertől; *pozitíve* azt jelenti, hogy az ember a cselekvésben rendelkezik önmagával. Saját döntéssel és felelősséggel irányítani tudja cselekedeteit. Cselekedhet vagy elállhat a cselekvéstől (a kivitelezés szabadsága); így vagy úgy cselekedhet (a döntés szabadsága) [40].

E kissé elvont elméleti bevezetés után próbáljuk ismét egy irodalmi példán megfigyelni az altruista, szabad lelkiismeretű erkölcsjellem főbb ismertetőjegyeit. *Victor Hugo* « *A nyomorultak* » c. klasszikus nagy regényében találkoztunk egy ilyen erkölcsjellemmel, a csodálatos jóságú

---

[40] Böckle, i.m. 32. old.

Msgr. Myriel személyében [41]. A püspök nagy szegénységben él, önmagát és mindenét az emberek szolgálatába állítva. Kapuja mindig és mindenkinek nyitva áll, így kerül majd be hozzá a volt bűnöző Jean Valjean is, akinek lelkét megveszi a gonosztól. Íme e nagy jellemű püspök néhány olyan tulajdonsága, amely jellemző minden altruista erkölcsjellemre.

Ismertetőjegyei

1. *Erkölcsi viselkedésében szabad.* Döntéseiben és viselkedésében nem hajtja semmi kényszer. Szabadon választott elvei és ideáljai előtt teljesen szabadnak érzi magát: ha kell, ha körülmények úgy követelik, képes megváltoztatni őket; de másrészt semmi nem képes eltéríteni őt azoktól. Megfigyelhetjük pl. ezt a tulajdonságot, ezt a belső szabadságot a pénz iránti állásfoglalásában:

> « Egy év sem telt el, a püspök lett a jótékonykodók kincstárnoka és az ínségesek pénztárnoka. Tekintélyes összegek mentek keresztül a kezén, de semmi sem bírhatta rá, hogy változtasson életmódján, és többet költsön magára a legszükségesebbnél ».

A belső kényszernek vagy szorongásnak tehát semmi jele. Éppen innen kifolyólag az ilyen emberek nem ritkán merész elhatározásokra képesek, olyanokra, amelyek elképesztik, esetleg megbotránkoztatják az « igazakat ». Msgr. Myriel nem fél felkeresni az erdőben lakó öreg zsiványt, hajlékába fogadni a volt gályarabot, elcserélni püspöki palotáját a kórház rozoga épületével, és még ezer más « furcsaságot » megengedni magának. Az ilyen ember annyira fölötte áll a törvény betűjének, hogy nem érzi magát kötve a konvencionális formáktól. Ezért is ne-

[41] Hugo, V. *A nyomorultak,* Magyar Helikon, 1964.

vezi az erkölcspszichológia ezt az erkölcsi fokot « posztkonvencionális erkölcsnek ».

2. *A világba és emberekbe vetett bizalma határtalan.* Ez talán ezeknek az erkölcsjellemeknek a legmegkapóbb tulajdonságuk. Olyan emberek ezek, akik átölelik a világot. Elfogadják olyannak, amilyen, nem lázadnak Isten ellen, miért teremtette ilyennek. (Emlékszünk, az amorális erkölcsjellem eleve elrontottnak látja a teremtést). Msgr. Myrielről is csak azt tudták mondani az emberek, hogy minden és mindenki iránt túlcsorduló szeretetet hordoz:

> « Meg kell azonban jegyeznünk, hogy hitén kívül, s hogy úgy mondjuk, túl a hitén, a püspökben rendkívüli szeretet lakozott. És éppen ezért, quia multum amavit (« mert igen szeretett » (Lk 4,47), tartották őt sebezhetőnek a « komoly », a « tekintélyes », az « okos» emberek: kedvenc jelzői ezek gyatra világunknak, amelyben az önzés az irányító jelszót a vaskalaposságtól kapja. Miben állt a püspök rendkívüli szeretete? Magasztos jóindulattal rendelkezett, amely, mint már jeleztük, nemcsak az emberekre, hanem alkalomadtán az élettelen tárgyakra is kiterjedt. A püspök egész életében sohasem ismerte a megvetést. Elnéző volt a teremtés minden műve iránt ». (59)

Mi több, az ilyen emberek tudnak meghajolni a titok előtt is, annak ellenére, hogy nem értik: « Bienvenű úr, mint egyszerű, kívülálló ember, tudomásul vette a titokzatos kérdéseket, de nem firtatta, nem bolygatta értelmüket, nem hagyta, hogy szellemét nyugtalanítsák, komoly tisztelettel adózott a homálynak ». (64)

3. *Hisz az emberi jóságban.* Olyannyira, hogy néha talán a naivitás határáig jut. Ha párhuzamba állítjuk az elvekhez hű és az altruista erkölcsjellemeket, akkor sokatmondóvá válik ez a megkülönböztetés: az első hisz az

eredeti bűnben, a másik az eredeti erényben. Az elvekhez hű erkölcsjellem életbeállítottsága a mindenütt jelenlévő veszély, bűn, gyarlóság, gonoszság látomásából fakad. A lelkiismereti tisztaságért meg kell harcolni, a kísértés és az áthágás veszélye mindig ott settenkedik az ember körül. Vele szemben az altruista erkölcsjellem hisz az eredeti jóságban, vagyis rendületlenül vallja, hogy az emberben minden gonoszsága ellenére marad egy tér, ahol mindenki egy kicsit jobb, mint talán maga is gondolná. Ez az a krisztusi üzenet, hogy minden bűnre van megbocsátás, vagy az a bibliai meglátás, hogy Isten szava sohasem tér vissza forrásához anélkül, hogy valahol egy kis visszhangra ne találna. Minden vétek, minden ballépés után van lehetőség a feltámadásra, a megbocsátásra, az újrakezdésre. Ez a beállítottság tükröződött vissza Msgr. Myryel viselkedésén, mikor megvendégelte Jean Valjeant, aki magáról sem hitte, hogy maradt benne valami emberség. A püspök pedig éppen erre a « maradékra » épít, amiben már Jean Valjean sem hisz: « Testvérem, Jean Valjean, nem vagy többé a gonoszé, hanem a jóé. Megvásárolom tőled a lelkedet; elveszem a sötét gondolatoktól, a romlás szellemétől, Istennek adom át ». (108)

Ugyanez a beállítottság jutott kifejezésre Pál pápának a Vörös Brigádok embereihez írt levelében, amelyben térdenállva kéri őket, hivatkozva a bennük élő emberségre, hogy ne ontsanak több ártatlan vért.

4. *Emberközelségben él.* Életében kevés a szisztéma, program, szigorú napirend; úgy ahogy Hugo jellemezte Msgr. Myrielt: « Nem az elvont rendszerben, hanem a jó cselekedetek sokaságában kereste a lényeget ». Vagy amint másik helyen ír róla: « Mint volt bűnös — ahogy mosolyogva nevezte önmagát — idegenkedett a merev túlbuzgóságtól, és a bősz erényhősök homlokráncolása nélkül, nyíltan hirdette tanait ». (62) Ilyen alapmagatartásból következik az, hogy tud megértően, őszintén együtt-

érző lenni. Msgr. Myriel tudott hosszú órákat ott ülni szótlanul a férj mellett, aki elvesztette imádott feleségét, az anya mellett, aki halott gyermekét siratta.

Általában jellemző ezekre a nagy jellemekre, hogy tudnak őszintén együttérezni másokkal. Ez nemcsak a mások szenvedésére vonatkozik, hanem mások örömére is. Mert valahogy könnyebben talál visszhangra bennünk mások szenvedése, mint öröme. Ezért az igazi nagyság mércéje, tudunk-e önzetlenül együtt örülni a másikkal. Nagyszerű példáját találjuk ennek az erkölcsi nagyságnak XXIII. János pápa naplófeljegyzéseiben. Egy alkalommal fiatal szerelmes pár állt meg ablaka alatt úgy, hogy ő láthatta őket, de azok őt nem. Ugyan mit jegyzett föl a pápa? Ezt: « Egy boldog fiatal pár, a pápa pedig titokban megáldja őket ». A nagy jellemek tulajdonsága, hogy tudnak örülni mások boldogságának. Úgy ahogy Keresztelő János vallotta magáról: ő a vőlegény barátja, akivel együtt örül. Az erkölcsjellemi érettséget akár ebből a szempontból is értékelhetnénk: ki milyen állást foglal el más boldogságával szemben. Mint láttuk korábbi tanulmányainkban, az amorális jellemnek fáj mások boldogsága, a megalkuvó képtelen az együttérzésre, a tekintélyre irányuló jósága és együttérzése önző, a kollektivista sajnálatot érez, az elvekhez hű gyengeségnek tartja. Erkölcsi-emberi érettségünket tehát így is ellenőrizhetjük: Álljunk meg egy pillanatra egy boldogságtól sugárzó fiatal szerelmes pár előtt, és vizsgáljuk meg érzelmeinket. Ezek az érzelmek pedig kimeríthetnek egy egész skálát, kezdve a fájdalomtól, irigységtől gyűlölettől a bosszankodáson, sajnálaton és erkölcsi bíráláton keresztül egészen az önzetlenül megosztott boldogságig.

Lélektani háttér

Ahhoz, hogy az ember ki tudja építeni magában az ilyen erkölcsi jellemet, két feltétel szükséges. Egyrészt

szükséges, hogy viszonylag szabad legyen a gyerekes, tudattalan konfliktusoktól és szorongásoktól. Ez persze nem jelenti azt hogy neki nincsenek problémái, hanem azt, hogy problémáinak megoldását nem az ún. elhárító mechanizmusokban keresi, hanem tudatosan szembenéz saját magával. Pszichoanalitikus nyelvet használva ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az ilyen embereknél nem a felettes én az erkölcsi ellenőr, hanem a tudatos én. E mellett a negatív feltétel mellett szükséges egy pozitív is: az empátia, együttérző emberség magas fokú jelenléte. Szeretnénk részletesebben kitérni erre a témára.

Az *empátia* fogalommal a lélektan az embernek azt a képességét akarja kifejezni, hogy beleélje magát a másik helyzetébe, vele azonos hullámhosszra hangolja a szívét, és tegyen érte valamit. Nem sokkal különbözik a jól ismert « szimpátia » fogalomtól, de az empátiánál a hangsúly nem annyira az érzelmeken van, mint inkább az értelmi meglátáson. A szimpátia sokszor akaratlan megnyilvánulás (pl. ha szenvedő gyermeket látunk), de az empátiához sokszor tudatos akarás kell (pl. együttérezni, megsajnálni egy gonosztevőt).

Alapképességről van szó, amely az embernek mint társadalmi lénynek adottságából ered. Az erkölcsi fejlődés ezért nem megalapozója az empátiának, hanem csak megadja hozzá a kereteket, a szükséges feltételeket kibontakozásához. Az empátia kifejezi az embernek azt a tulajdonságát, hogy tudatában van annak, hogy rajta kívül vannak még mások is, hozzá hasonló, de vele nem azonos lények, akik gondolkodnak és éreznek, akárcsak ő. Így elmondva ez olyan egyszerűnek és magától értetődőnek hangzik. Megdöbbentő azonban, milyen sok emberből hiányzik ez a képesség: úgy élnek, mintha mások nem léteznének. Ahhoz, hogy az emberben kibontakozzék ez az alapadottság, szükséges több feltétel megvalósulása a korai nevelés, ill. családi társadalmiasulás folyamán. Nevezetesen

három: (1) meleg, érzelmekben gazdag szülő—gyermek viszony; erre most nem térünk ki, az ilyen viszonyról és annak óriási szerepéről már szóltunk korábbi tanulmányainkban; (2) együttérző, empatikus szülők, mind a gyermekkel, mind a kívülállókkal szemben. Leegyszerűsítve: a szülői példa. Ez világos. Ehhez azonban hozzákapcsolódik egy harmadik feltétel is, amely megérdemli figyelmünket; (3) a szülők szóbeli magatartása az együttérzést illetően.

Fontos, hogyan beszélnek a szülők gyermekeikkel másokról, különösen az elnyomottakról, kiközösítettekről, munkanélküliekről, koldusokról, lelki betegekről, röviden mindazokról, akiknek szükségük van megértésre. Ha moralizálnak, szentenciázgatnak felettük, ha a bűnözőkkel, iszákosokkal stb. szemben nem találnak magukban semmi együttérzést, hanem kijelentik, hogy azok nem érdemlik meg, hogy éljenek, mert lusták, gonoszak, csavargók stb., akkor a gyermekben is ki fog aludni egy fény: a problémára való irányultság és a részrehajlás nélküli együttérzés képessége — az empátia. Olyan világnézet alakul ugyanis ki benne, amely szerint vannak emberek, akik megérdemlik együttérzésünket, és vannak emberek, akik ezt nem érdemlik meg. Ez pedig végzetes és veszélyes tévedés, korunk egyik szégyenfoltja. A gonosztevő is szerencsétlen.

Általános érvényű empátia tehát csak akkor fejlődik ki a gyermekben, ha odahaza is tapasztalja ezt az általános emberi jóságot. Hogy ez valóban így van, arra nagyszerű tanúságot hagyott ránk Avilai Teréz naplófeljegyzéseiben:

> « Ilyen üdvös hatások alatt az én lelkem, ha jól emlékszem, talán hat vagy hét éves koromban kezdett életre ébredni. Nagy segítségemre volt e tekintetben az, hogy szüleimnél mindig csak azt láttam, hogy mily nagyra becsülik az erényeket. Nekik magunknak

sok kiváló tulajdonságuk volt. Édesapán nagyon szerette a szegényeket; jószívű volt a betegekkel szemben; gyöngéd még a cselédjei iránt is. Sohasem tudta rászánni magát arra, hogy rabszolgákat tartson, s amikor egy alkalommal egyik testvérének rabszolgája nálunk volt, úgy bánt vele, mint saját gyermekével. Azt mondogatta: nem tudja nézni, hogy a szegény nyomorultnak nincs szabadsága. Ekkora volt benne az emberszeretet »[42].

Hogy mit jelent az ilyen önzetlenül és mindenkit átölelő emberség, azt nagyszerűen szemlélteti sok evangéliumi példabeszéd, pl. a lakomát adó ember, ha olyanokat hív meg, akik nem tudják majd viszonozni; az irgalmas szamaritánus, aki nem azt nézi, hogy ki az, aki segítségre szorul, hanem egyszerűen szenvedő embert lát, és ez neki elég. Ugyanezt az empatikus magatartást öntötte versbe a költő:

osztani magad: — hogy így sokasodjál;
kicsikhez hajolni — hogy magasodjál;
hallgatni őket, hogy tudd a világot,
róluk beszélni, ha szólsz a világhoz.
Széjjel szóródni — eső a homokra —
sivatagnyi reménytelen dologra,
s ha nyár se lesz tőled — s a táj se zöldebb:
— kutakká gyűjt a mély: — soká isznak belőled! [43]

Az egész szellemi fejlődés célja, hogy az ember birtokolja önmagát. Gondolom, erkölcspszichológiai vizsgálódásunk során mi is ide jutottunk, erre a meglátásra. A filozófia ugyan, különösen az egzisztencialisták, meg-

[42] Puskely Mária, *Avilai Teréz,* Róma, 1977, 25. lap.
[43] Váci Mihály, *Eső homokra.*

kérdőjelezik ennek tökéletes megvalósítási esélyeit; mindamellett megmarad elsőrendű erkölcsi feladatnak a törekvés, hogy az ember mind jobban önmagává váljék, mind tökéletesebben betöltse azt a feladatot, amelyet emberi küldetése állít eléje az életben. A lélektan itt az önazonosságról beszél. Minél autentikusabb ember valaki, annál tökéletesebb erkölcsi dimenziója is. Ennél a pontnál azonban elértünk a lélektan határáig, és teológiai távlatokat érintünk amelyek szerint, ha létemnek megfelelően cselekszem, nem csupán valami általános léttörvényhez alkalmazkodom, hanem a személyes Istennek engedelmeskedem [44].

[44] Böckle, i.m. 41. old.

VÁLOGATOTT IRODALOM

Allen, R.O. and B. Spilka, Committed and Consensual Religion. A Specification of Religious-Prejudice Relationship. *Journal for the Scientific Study of Religion,* 1967, *6.*

Allport, G. W., *Pattern and Growth in Personality.* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.

Allport, G. W., *The Individual and His Religion.* New York: Macmillan, 1974.

Allport, G. W. and M. J. Ross, Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1967, *5.*

Arnold, M. B., *Emotion and Personality.* New York: Columbia University Press, 1960.

Arnold, M. B., *Feelings and Emotions.* New York: Academic Press, 1970.

Arnold, M. B., Human Emotion and Action. In Mischel, T. (Ed.), *Human Action, Conceptual and Empirical Issues.* New York: Academic Press, 1969.

Ausubel, D.P., *Theory and Problems of Child Development.* New York: Grune and Stratton, 1959.

Bandura, A., Social-Learning Theory of Identificatory Processes. In Goslin, D. A. (Ed.), *Handbook of Socialization Theory and Research.* Chicago: Rand McNally, 1969.

Bertocci, P.A., Psychological Interpretation of Religious Expecience. In Strommen, M.P. (Ed.), *Research on Religious Development.* New York: Hawthorn Books, 1971.

Böckle, F., *A morálteológia alapfogalmai.* Bécs: Opus Mystici Corporis, 1975.

Breger, L., *From Instict to Identity.* Englewood Cliff, N. J.: Prentice-Hall, 1974.

Brown, L. B. (Ed.), *Psychology and Religion.* Harmondsworth: Penguin, 1973.

Brown, R., *Social Psychology.* London: Collier Macmillan Ltd., 1965.

Bull, N., *Moral Education.* London: Routledge and Kegan Paul, 1969.

Cruchon, G., *Conflitti, angosce e attegiamenti.* Brescia: Editrice La Scuola, 1971.

Dittes, J. E., Psychological Characteristics of Religious Professionals. In Strommen, M.P. (Ed.), *Research on Religious Development.* New York: Hawthorn Books, 1971.

Frankl, V. E., *The Will To Meaning.* New York: The World Publ., Co., 1969.

Fuchs, J., *Human Values and Christian Morality.* Dublin: Gill and Macmillan, 1970.

Glaser, J. W., Conscience and Superego. In Heaney, J. J. (Ed.), *Psyche and Spirit.* New York: Paulist Press, 1973.

Gouin Décarie, T., *Intelligence and Affectivity in Early Childhood.* New York: IUP, 1965.

Greenfield, P. M. and J. S. Bruner, Culture and Cognitive Growth. In Goslin, D. A. (Ed.), *Handbook of Socialization Theory and Research.* Chicago: Rand McNally, 1969.

Hadfield, J. A., *Psychology and Morals.* London: University Paperbacks, Methuen Ed., 1964.

Hoffman, M. L., Moral Development. In Mussen, P. H. (Ed.), *Carmichael's Manual of Child Psychology.* New York: Wiley, 1970.

Katz, D., The Functional Approach to the Study of Attitudes. In Fischbein. M. (Ed.), *Readings in Attitude Theory and Measurement.* New York: Wiley and Sons, 1967.

Kelman, H. C., Process of Opinion Change. *Public Oponion Quarterly,* 1961, *25,* 57-78.

Kernberg, O., Early Ego Integration and Object Relations. *Annals of the N.Y. Academy of Sciences,* 1972, *193,* 233-247.

Kernberg, O., Structurale Derivatives of Object Relationships. *The International Journal of Psychoanalysis,* 1966, *47,* 236-252.

Kohlberg, L., Education for Justice: A Modern Statement of the Platonic View. In Gustafson et al.. *Moral Education: Five Lectures.* Harvard University Press, 1970.

Kohlberg, L., Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization. In Goslin, D.A. (Ed.), *Handbook of Socialization: Theory and Research.* Chicago: Rand McNally, 1969.

Kohlberg, L., Continuities in Childhood and Adult Moral Development Revisited. In Blates, P. B. and K. W. Schaie (Eds.), *Life-Span Developmental Psychology.* New York: Academic Press, 1973.

Kohlberg, L., Development of Moral Character and Moral Ideology. In Hoffman, M. L. (Ed.), *Review of Child Development Research.* New York: Russel Sage Foundation, 1964.

Kohlberg, L., The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment. *The Journal of Philosophy,* 1973, *70,* 630-646.

Lichtenberg, J. D. and J. W. Slap, Notes on the Concept of Splitting and the Defense Mechanism of the Splitting of Representation. *Journal of the American Psychoanalytic Association,* 1973, *21,* 772-787.

McCurdy, H. G., *The Personal World.* New York: Harcourt, Brace and World, 1961.

McGuire, W. J., The Nature of Attitude and Attitude Change. In Lindsey, G. and E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology.* Vol. III., Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969.

Milanesi, G. e M. Aletti, *Psicologia della Religione.* Torino-Leumann: Elle Di Ci, 1973.

Rokeach, M., *Beliefs, Attitudes and Values. A Theory of Organization and Change.* San Francisco: Jossey-Bass, 1968.

Rokeach, M., *The Nature of Human Values.* New York: The Fred Press, 1973.

Rulla, L. M., *Depth Psychology and Vocation: A Psycho-Social Perspective.* Rome: Gregorian University Press, and Chicago: Loyola University Press, 1971.

Secord, P. F. és C. W. Backman, *Szociál-pszichológia.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó — Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1972.

Scobie, E. W. G., *Psychology of Religion.* London: B. T. Batsford, 1975.

Storr, A., *Sexual Deviation.* Middlesex: Penguin Books, 1974.

Strachey, J. (Ed.), *The Complete Introductory Lecture on Psychoanalysis - Sigmund Freud.* London: G. Allen and Unwin Ltd., 1971.

Sullivan, C., M. Q. Grant and J. D. Grant, The Development of Interpersonal Maturity. Applications to Delinquency. *Psychiatry,* 1957, *20.*

Vető, L., *Tapasztalati valláslélektan.* Budapest: E. E. Sajtóosztály, 1966.

Wright, D. *Psychology of Moral Behaviour.* Harmondsworth: Penguin, 1975.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS 5

1. fejezet: *ÉRZELMI ÉRETTSÉG*

AZ ÉRZELMI ÉRETTSÉG ALAPJAI . 7
Az érzelem fenomenológiája 7
Az affektív memória közvetítő szerepe . 9
Neurotikus és normális motiváció . . . 10

AZ ÉRZELMI ÉRETTSÉG BUKTATÓI . 13
Embertársak 13
Másneműek . 18
Tekintély . 21

AZ ÉRZELMI ÉRETTSÉG FELÉ 27
Múlt . . . 27
Jelen . . . 29
Jövő . . . 32

2. fejezet: *VALLÁSI ÉRETTSÉG*

A FELHASZNÁLT VALLÁS . . 34
A beállítottság négy szerepe . . 34
A vallási beállítottság funkciói . 36

A BELÜLRŐL DIKTÁLT VALLÁS 42
A felettes én uralma 42
A felettes én dominációjának következményei . 44

AZ ÉRETT VALLÁSOSSÁG FELÉ . 46

3. fejezet: *ERKÖLCSI ÉRETTSÉG*

AZ ERKÖLCSÖS VISELKEDÉS LÉLEKTANA . 49
Társadalmi beilleszkedés 50
A tekintély elfogadása 51
Indulatok megfékezése 53
Mások figyelembe vétele 55

AZ ERKÖLCSI ÍTÉLET LÉLEKTANA . 56
Kohlberg módszere . . 56
Az erkölcsi ítélet szintjei . 56

AZ ERKÖLCSI ÉRETTSÉG FOKOZATAI . 62
Első szempont: Erkölcsi viselkedés 63
Második szempont: A viselkedést irányító szabályok . 64
Harmadik szempont: Az erkölcsi ítélet 65

AZ ÉRETT ERKÖLCSÖSSÉG FELÉ . 66
A vallás szerepe az erkölcsben . 66
Integráció 68

ERKÖLCSI VISSZAHANYATLÁS 69
Raszkolnyikov szindróma . . 70
Koraszülött személyazonosság 71
Konvencionális erkölcs . . 72
A tünetek — a válság jelei . 74
A szindróma feloldása . . 75
Következtetések 77

4. fejezet: *ERKÖLCS ÉS JELLEM*

ERKÖLCS ÉS JELLEM . 78

ERKÖLCS NÉLKÜLI JELLEM . . 79
Ismertetőjegyei 80
Lélektani háttér 84
Megoldási lehetőség: kilépni a körből . 86

A MEGALKUVÓ ERKÖLCSJELLEM 87
Ismertetőjegyei 89
Lélektani háttér 93

TEKINTÉLYRE IRÁNYULÓ ERKÖLCSJELLEM 97
Ismertetőjegyei . . . 98
Lélektani háttér . . . 101

KOLLEKTIVISTA, KÖZÖSSÉGI-SZEMÉLYTELEN ERKÖLCSJELLEM 104
Ismertetőjegyei 105
Lélektani háttér 108

ELVEKHEZ RAGASZKODÓ ERKÖLCSJELLEM . 111
Ismertetőjegyei . . 112
Lélektani háttér . . 117

EMBERTÁRSRA IRÁNYULÓ SZABAD ERKÖLCSJELLEM 118
Ismertetőjegyei . . 120
Lélektani háttér . . 123

VÁLOGATOTT IRODALOM 129

AZ EDDIG MEGJELENT FÜZETEK SZERZŐI

ALSZEGHY ZOLTÁN, jezsuita, teológiaprofesszor a Pápai Gergely Egyetemen: I/1 *Bevezetés a teológiába*; III/7 *A gyónás.*

R.P. Zoltán Alszeghy
Piazza della Pilotta, 4.
I - 00187 Roma
Italia

BABOS ISTVÁN, jezsuita, teológiaprofesszor a Fordham Egyetemen: III/5 *A szentségek általában, keresztség és bérmálás*; III/8 *A betegek kenete.*

Rev. Stephen Babos
Fordham University
Bronx, N.Y. 10458
U.S.A.

BÉKÉS GELLÉRT, bencés, teológiaprofesszor a Pápai Szent Anzelm Egyetemen: III/11 *Ökumenizmus.*

R.P. Gerardo Békés
Piazza Cavalieri di Malta, 5
I - 00153 Roma
Italia

FARKASFALVY DÉNES, cisztercita, teológus és matematikus, egyetemi tanár és középiskolai igazgató: I/6 *Bevezetés a szentírástudományba.*

HARDY GILBERT, cisztercita, a bölcseleti tanszék vezetője a dallasi katolikus egyetemen: I/3 *Vallásbölcseleti bevezetés.*

KERESZTY RÓKUS, cisztercita, teológiaprofesszor a dallasi katolikus egyetemen: II/4-5 *Krisztus.*

A három ciszterci atya címe:

Route 2, Box 1
Irving, Texas 75062
U.S.A.

JUHÁSZ LÁSZLÓ, jezsuita, filozófiaprofesszor a buffalói Canisius College-ban: IV/3 *Bölcseleti embertan.*

Rev. Ladislas F. Juhasz
2001 Main St.
Buffalo, N.Y. 14208
U.S.A.

HORVÁTH TIBOR, jezsuita, professzor a Torontói Teológiai Főiskolán: I/4 *A kinyilatkoztatás teológiája*; I/5 *A kinyilatkoztatás kritikája.*

Rev. Tibor Horváth
Regis College
15 St. Mary Street
Toronto, Ont. M4Y 2R5
Canada

MEHRLE TAMÁS, domonkos, teológiaprofesszor a Fribourg-i Katolikus Egyetemen: II/2 *Egy az Isten.*

R.P. Thomas Mehrle
Place Georges Python 1.
CH - 1700 Fribourg
Svájc — Suisse

NEMESHEGYI PÉTER, jezsuita, a Sophia Egyetem teológiai karának dékánja és professzora: II/3 *A Szentháromság*; III/6 *Az Eukarisztia.*

Rev. Peter Nemeshegyi
2-191 Sekimachi, Nerima-ku
Tokyo (177)
Japan

ŐRSY LÁSZLÓ, jezsuita, kánonjogprofesszor az Amerikai Katolikus Egyetemen: III/4 *Egyházjog és teológia.*

Rev. Ladislas Őrsy
Catholic University, Curley Hall, Box 63
Washington, D.C. 20064
U.S.A.

SZABÓ FERENC, jezsuita, a Vatikáni Rádió magyar osztályának vezetője: I/7 *Mai teológusok I.*

R.P. Ferenc Szabó
Via dei Penitenzieri, 20
I - 00193 Roma
Italia

VARGA ANDOR, jezsuita, filozófiaprofesszor a Fordham Egyetemen: IV/6 *Az erkölcsi élet alapjai.*

Rev. Andrew C. Varga
Fordham University
Bronx, N.Y. 10458
U.S.A.

WEISSMAHR BÉLA, filozófiaprofesszor a jezsuiták müncheni bölcseleti fakultásán: I/2 *Bevezetés az ismeretelméletbe.*

R.P. Bela Weissmahr
D-8000 München 22
Kaulbachstrasse 31a

SZENTMÁRTONI MIHÁLY, jezsuita, pszichológus: IV/2b *A személyi érettség felé.*

R. P. Mihály Szentmártoni
Jordanovac 110
Yu - 41001 Zagreb. p.p. 169
Jugoslavia

TEOLÓGIAI KISKÖNYVTÁR

(Tervezett füzetek)

I. BEVEZETŐ TANULMÁNYOK

*1. Bevezetés a teológiába
*2. Bevezetés az ismeretelméletbe
*3. Vallásbölcseleti bevezetés.
*4. A kinyilatkoztatás teológiája
*5. A kinyilatkoztatás kritikája
*6. Bevezetés a szentírástudományba
*7. Mai teológusok 1 (H. de Lubac — Y. Congar)
8-9. Mai teológusok 2-3

II. ÜDVÖSSÉGÜNK ISTENE

1. Isten léte
*2. Egy az Isten
*3. A Szentháromság
*4-5. Krisztus
6. A teremtő Isten

III. ISTEN NÉPE: AZ EGYHÁZ

1. Az Egyház mivolta
2. Az Egyház történetisége
3. Az Egyház liturgikus élete
*4. Egyházjog és teológia
*5. Szentségek — keresztség, bérmálás
*6. Az eukarisztia
*7. A gyónás
*8. A betegek kenete
9. A papi rend
10. A házasság
*11. Ökumenizmus

IV. ISTEN MŰVE: EMBER ÉS VILÁG

1. Az anyagi világ
*2b. A személyi érettség felé
*3. Bölcseleti embertan
4. Az ember társadalma
5. Az ember a hit fényében
*6. Az erkölcsi élet alapjai
7. Teológiai erkölcstan
8. Keresztény lelkiség
9. Az ember jövője

A Teológiai Kiskönyvtár a következő címen rendelhető meg:

Nagy Ferenc — Szabó Ferenc
Via dei Penitenzieri, 20
I - 00193 Roma

SZENTMÁRTONI MIHÁLY SJ

1945-ben született Újvidéken (Jugoszlávia). 1962-ben lépett a jezsuiták zágrábi noviciátusába. Rendi tanulmányait (filozófia és teológia) Zágrábban, a jezsuita főiskolán végezte, majd pedig a Zágrábi Egyetemen lélektanból oklevelet szerzett. 1975-ben szentelték pappá. 1976 óta Rómában doktorátusra készül erkölcspszichológiából: egy évig a Pápai Gergely Egyetem pszichológiai intézetében hallgatott kurzusokat, jelenleg pedig a Szaléziek Pápai Egyetemén készíti disszertációját. 1970 óta a jugoszláviai *Hitélet* c. vallási folyóirat munkatársa. Tanulmányokat horvát nyelven az *Obnovljeni Život* c. folyóiratban közölt. A Horvát Pszichológiai Társulat rendes tagja.